

ItK

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Tudománytörténelmi Intézet

1

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1969**

A TARTALOMBÓL

Szaunder József: Az estve és Az álom keletkezése
Fekete Sándor: Petőfi és Schiller
Kiss Ferenc: Esti Kornél és a Kosztolányi-novella

Kisebb közlemények

Hopp Lajos: A Törökországi Levelek és a Perzsa Levelek —
Miklóssy János: Vajda János ismeretlen évei — Csűrös Miklós:
Kodolányi János és a kolozsvári Korunk

Adattár

Kulcsár Péter: Kálmán király Bonfini Magyar Történetében —
Krúdy Zsuzsa: „Krúdyzmus vagy bolsevizmus?” — Wacha Imre:
Hányszor szerepelt József Attila a Magyar Rádióban?

Szemle

Az Intézet életéből

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

719

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1969. LXXIII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Czine Mihály
Király István
Klaniczay Tibor
Komlowszki Tibor
Németh G. Béla
Szauder József
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Németh G. Béla
Szauder József
felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménési út 11–13.

Szauder József: Az este és Az álom keletkezése 1
Fekete Sándor: Petőfi és Schiller 33
Kiss Ferenc: Esti Kornél és a Kosztolányi-novella 47

Kisebb közlemények

Szepessy Tibor: A Pray-kódex európai kapcsolataihoz. 63 Hopp Lajos: A Törökországi Levelek és a Perzsa Levelek 65 Miklóssy János: Vajda János ismeretlen évei. 72 — Csűrös Miklós: Kodolányi János és a kolozsvári Korunk. 81

Adattár

Kulcsár Péter: Kálmán király Bonfini Magyar Történetében. 87 Krúdy Zsuzsa: „Krúdyzmus vagy bolsevizmus?” 93 Wacha Imre: Hányszor szerepelt József Attila a Magyar Rádióban? 96

Szemle

Ungvári Tamás: Poétika (Barta János) 103
„Mindenki újakra készül...” (Illés László) 106
Rónay László: Az ezüstkör nemzedéke (Katona Béla) 109
Bori Imre—Körner Éva: Kassák festészete és irodalma (Miklós Pál) 111
Magyar népballadák (Varga Rózsa) 114

*

Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. — Apácai és kortársai. (Herepei János cikkei.) — Kilián István: Ismeretlen iskoldráma-gyűjtemény a XVII—XVIII. századból. — Kriza Ildikó: A halálra táncoltatott leány. — Nyolc magyar mártír költő. — Kádár Erzsébet: Kegyetlenség. — Nagy Dániel: Cirkusz. — Szabédi László: Telehold. Veér Anna alszik. — Egri Viktor: Emberközelen. — Nagy íróink. II. (V. Kovács Sándor, Jenei Ferenc, Varga Imre, Pásztor Bertalan, Stenczer Ferenc, Vargha Kálmán, Tóth Ildikó, Jékely Adrienne, Sinka Erzsébet, Tóth János) 116

Az Intézet életéből

Az Irodalomtudományi Bizottság 1968. évi munkájáról (Hopp Lajos) 125 A Stilisztikai és Verstaní Munkabizottság eddigi munkájáról (Hankiss Elemér) 126 — A Textológiai Munkabizottság 1968. évi működéséről (Kiss József) 127

AZ ESTVE ÉS AZ ÁLOM KELETKEZÉSE

(Bevezetés az elemzéshez)

Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraye
(Pascal, *Pensée* 206)

A semmiségnek néma és pusztá birodalmában nem
nézhet irtózás nélkül az én képzelődésem (Young-
Péczei, 1787, II. 120) mely kicsiny itt a föld...
lóg a nagy semminek ágán (Csokonai: Dr. Földiről
egy töredék)

A „vidám természetű poéta” 1793-ban ars poetica szándékossággal fordul el Young és Hervey halálkultuszától, moralizálásától. Az életérzés és stílus változásával hamarosan Young és Hervey ideológiájának megtagadása is bekövetkezik. E hármast változást lemérni nem lehet csak *Az én poézisom természete* tükrében.¹ Egy másik, átfogóbb ars poeticája, *Az ember, a poézis első tárgya* című (1801) másféle eszmei és költészeti fordulatot állít centrumába, egy oly fordulatot, mely *Az én poézisom természete* után jött el. „Oh, mely örömben folytak el ekkor Zsengére nyíló napjaim!” Addig tehát, amíg „víg borzadással” „járta el” görög szépség és római nagyság maradványait, szedett drága narancsokat „az olasz negédes kertjében”, látta a „franc mezőket”, örömet talált „Álbion barlangiban s a német erdők Bérceiben”. Ekkor, eddig a fordulatig:

Olykor hevítvén lelkemet is belől
Új képzelések s büszke vetélkedés,
Lantot ragadtam, s a lapályos
Dácia termézején danolván
A földnek aljáról felemelkedém;
A felleg elnyelt, mennyei képzetim,
Mint a habok, felfogtak, s usztam
Gondolatim csuda tengerében.

E fordulattal ő magában, individuálisan anticipálja azt, amelyet a közösségtől várt — ha „megemberesedik” irodalmunk, már ő sem fog „csak gyenge poetai játékokkal” kedveskedni, hanem filozófiai írásokkal szolgál majd, „fontosabb” munkákkal.² „Új képzelgések”, sőt „büszke vetélkedés” vágyai fogták el korábbi ihletéhez képest, a felemelkedés és a gondolatok „tengere” egyértelműen filozófiai eszmélkedésre vallanak, amit a vállalkozás nagysága, majd tragikus kudarca is világgóssá tesz.

Mérsz halandó! lelkesedett iszap!”
Igy zenge hozzám egy levegői hang,
„Szentségtelen létedre nem félsz
Agyali pitvarokat tapodni?”

¹ SINKÓ ERVIN (Csokonai életműve, 1965. 155.) téved, mikor e verset Csokonai „leg-sajátabb” ars poeticájának nevezi, és — a költőbe belemagyarázott forradalmiságot akarván cáfolni — Csokonait mindenekelőtt a szemlélődő hedonizmus költőjének nevezi. Vsz. hogy a jeles szerző maga is csak aszkétának és komornak, ha úgy tetszik, younginak tudta elképzelni a forradalmárt. Csokonai valóban nem volt az, de nem idegenkedett a forradalmi gondolatától. Ezt is, hedonizmusát is, melyben oly nagy szerepe volt az elvágódásnak, jobban ragadta meg JULOW VIKTOR (A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig, 1965. 224.).

² Koháryhoz, ld. Csokonai V. M. Összes Művei, HARSÁNYI-GULYÁS kiadása, II. 614. és Széchényi Ferenchez, 1802-ben, 717. és 723.)

Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek
Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?
Míg ezt ki nem vizsgálod, addig
Por vagy, az is leszel." E szavára,

Mint lenge párák éjjeli csillaga,
A tágas éther mennyezetén alól
Sebes bukással földre hullván
Csak csupa por, hamu lett belőlem.

Ez nem a „vidám természetű poéta” hangja. Inkább oly valakié, aki — a vers első felében leírt költői fejlődés után — merész vállalkozással megint a Youngi—Herveyi filozofikus gondolkörbe tért vissza, hogy megküzdjön vele, hogy felülmúlja. A Pope-i cím³ e visszatérést sejteti, Younghoz is, akinek művében (Pope emlegetésén túl, *Péczei-Joung* I. 34, 277.) gyakori az ilyen elragadtatás, fellengés, bár a versnek felemelkedésről, nagy kérdésekről és visszabukásról szóló része inkább az *Essay on Man* elejének ilyen megoldásaihoz hasonlít.⁴

A versben jelölt filozófiai fordulatot, e nagy próbát a kérdéseknek és a porrá válás képének egy azonos helyzetben való előfordulása bizonyosan 1794 (esetleg 95) körültre engedi elhelyezni, mert ez a megegyezés lényegbe vágó. Így ui. csak Az álom-ban találjuk a költő kérdés-kedését:

Mi voltam magam is, míg meg nem születtem,
Míg fűből s állatból e testet nem vettem?

amire a test „porfal”-ának visszabomlása, az élőnek minerálévvá alakulása válaszol. De teljesebb változata is megvan a Kotzebue után készült *A kétségbeesés*-ben:

Hogy ki és mi vagyok? mit kell itten tennem?
E tigrisek s majmok közt kiért kell lennem?
Micsoda célja van bennem az Istennek,
Hogy engem teremtett, mi az oka ennek?

S ezek a kérdések már csaknem szórul szóra megegyeznek *Az ember, a poézis első tárgya* címűben foglaltakkal.

Bessenyei kiáltása — vagy az őt is ilyenre bíró élményé — visszhangoznék Csokonai ajkán? Ezé a Bessenyeié:

Ki vagyok? mi vagyok? merről s' miből jöttem?
Hol voltam? s' hogy esett hogy világra lettem?⁵

³ A The proper study of Mankind is Man hatásáról, a Széchényihez 1802-ben írt levélnek Pope-utalásairól ld. FÉLST S.: Angol irodalmi hatások hazánkban... 1917. 77. — E levélben azután arról szól, hogy Hobbes, Rousseau, Montaigne emberei közé nem mehet, vagyis: reménytelen itthon filozofálnia, ezért inkább a nemzeti történelem felé fordul. Elszomorító fordulat lett volna belőle, ha a filozófiai gondolattól, mely már megragadta őt, el tudott volna szakadni.

⁴ Néhány sor a Bessenyei fordította Az embernek próbájából (RMKvt. 30. 1912. 48.): „Eredj tsudállatos teremtes, a merre Okosságod ragad; fuss égre, tengerre... Menj fel Istenedhez ditsóult Egébe... Küldjél világára szélyel Angyalokat... S ha gondolva tetted ilyen makatsságod, Szálj magadba végre, s lásd alatonyságod.” — Még inkább ilyen Hervay 302—303. lapján: „semmivé lesz képzelődésem — ... Miképpen állhatok meg az én Teremtőm előtt, holott én por és hamu vagyok.”

⁵ Bessenyei György magához. Ld. B. Gy. kisebb költeményei, BELOHORSZKY F. kiadása, 1931. 79.

Állítsuk Bessenyeinek és Csokonainak (töle négyszer is, utoljára *A lélek halhatatlanságában* elhangzó) kérdéseit Voltaire e híres sorai mellé:

Que suis-je, où suis-je, où vais-je, et d'où suis-je tiré?
Atomes tourmentés sur cet amas de boue,
Que la mort engloutit, et dont le sort se joue. . . .

Voltaire maga (akit a vallás problémája mélyebben szorongatott, mint tudni vélük) sem csak egyszer írta le e sorokat (Poème sur le désastre de Lisbonne 1756) s nyilvánvaló, hogy (azon túl, hogy Csokonai ismerte is ezt a szöveget) Csokonai szorongása, nyugtalan kérdésfelvetései szó és forma, tendencia, kontextus szerint ezzel a voltairei „convulsion de l'inquiétude”-del rokonok, vele azonos körben mozognak.

Voltaire pedig e sorokban a pascali kérdésekre ad visszhangot.⁶ Ezekre: „Quand je considère la petite durée de ma vie, absorbée dans l'éternité précédant et suivant, le petit espace que je remplis et même que je vois, abîmé dans l'infinie immensité des espaces que j'ignore et qui m'ignorent, je m'effraye et m'étonne de me voir ici plutôt que là; car il n'y a point de raison pourquoi ici plutôt que là, pourquoi à présent plutôt que lors. *Qui m'y a mis? par l'ordre et la conduite de qui ce lieu et ce temps a-t-il été destiné à moi?* — *Memoria hospitii unius diei praetereuntis*. Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraye.” (Pensées 205. 206.)

Pascal e mondataiban — mindazokkal együtt, melyek az ember bűnösségéről szóltak — feladatott a kérdés, melyre a 18. századnak kellett felelnie: a végtelen térről, az istentelen világról, az ember helyéről és létének értelméről. Kereste rá a feleletet Voltaire, s adott rá választ Rousseau és Diderot. Csokonai is Voltaire magasán kereste a választ, s megtalálta Rousseau és d'Holbach segítségével. Ez volt az a vállalkozása, mely „új képzelések s büszke vetélkedés” szárnyán a költőt felragadta a mennyekig, s levetette, mint lázadót, az előle is elrejtőző isten színe elől. Ez a vállalkozása tagadtatta meg vele véglegesen Youngot és Herveyt, s még hozzá — izgató tökéletesség! — ezeknek stílusát vegyítve össze az „enyelegni édes” (*Az ember, a poézis első tárgya*) rokokójával és azzal az új gondolattal és szólással, mely Voltaire-en, Rousseau-n és d'Holbachon nevelődött.

Az *estve* és az *Álom* nem fejthető meg Rousseau és d'Holbach eszméi nélkül; de annak vizsgálata nélkül sem, amivel az új gondolat összeütközött, aminek stíluskészletét is újjászervezte. E Csokonai versek struktúrájának oly eszme-egységei vannak, melyek nem az ő találmányai (Voltaire, Rousseau vagy Diderot is csak átvette azokat), eszmetörténetileg már a magyar irodalom is az önálló költőiség fokán asszimilálta az 1780-as, 1790-es években, abból a tágabb körű nyugat-európai készletből, mely ez asszimilációt megelőzte. Képzeletének, stílusának, előbb azzal kellett átítatódnia, amit a *fiziko-teológia* és a vele részben ellenkező „*lények láncolata*” együttesen sugallt neki kedves olvasmányaiából, sőt fordítói és írói gyakorlatából; és utóbb azzal, ami az antropocentrikus teleológiából éppúgy kiiktatta isten képzetét, mint a lények láncolatából a statikus zárttságot. E kettősség korának európai szintű, nálunk egyedülálló reprezentánsává teszi, és oly ironiát lop be megoldásaiba, mely nem áll mögötte Voltaire szellemességének.

Félreértés ne essék: nem a Csokonai költeményében csak néhányszor előforduló *körmozgás, láncolat, világűr, társadalom, lét és semmi* szavak kedvéért vizsgáljuk meg az előzményeket. E fogalmak különös értelmi-érzelmi töltésük miatt váltak nagy versek gondolatmenetének energikus mozgatóivá, e költemények stíluszövedékének sok eleme pedig egy oly közismert, rendkívül népszerű filozofikus irodalomra vezethető vissza filológiaiilag is, mely Csokonainak

⁶ Voltaire vallására ld. R. POMEAU: *La Religion de V.* 1956, Pascal-kritikájának kérdéseire ld. CASSIRER, 192–197. A pascali visszhangot VAN DEN HEUVEL is kiemeli a *Pléiade Histoire des Littératures* 3.-ban 717.) Pascal tragikus világképeről legújabbán GOLDMANN (*Le Dieu caché*, 1959) írt.

közvetlen mintája volt: minta az ihlet működésbe hozására és alkalom is arra, hogy a feltámadó új gondolat szembeforduljon a régi mintától sugallt eszmékkel. Kétségtelen kettősség ez a költemények szigorú rendjében, másféle és újabb kettősség az eddig ismerthez (propozíciós vers plusz toldalék) képest. Ezzel kell tüzetesebben szembenéznünk, csak így fedezhetjük fel — ellentétben irodalomtörténeti interpretációink bizonytalanságaival, sokértelműségével — Csokonai többretegű költészetét és annak komplex jelentését, korszerű egyértelműségét.

1

A fiziko-teológiai irodalom emléke mind a két nagy versben konkrétan jelen van. Csokonai a már magyarrá honosított fiziko-teológiát tanulmányozta költői szándékokkal, de igen jól ismerte a nyugatit is.

A fiziko-teológia mellett egyidejűleg hat Európa-szerzte egy avval azonos gondolkörben mozgó, s a fiziko-teológiával mégis ellentétes, platonikus eredetű, majd Arisztotelesztől és a skolasztikától kialakított doktrína: a „*létezők láncolat*”-áról, vagy a *scala naturae*-ről szóló. Ez a tan 1750 tájt (mikor Maillet, Buffon, Diderot és Kant közel egyidejűleg lép fel az evolucionizmus vagy transzformizmus új felismeréseivel; s aligha véletlen, hogy a nagy stílusváltás kezdete is ekkorra tehető, Rousseau-val, Ossziánnal és Winckelmannal) már a modernizálódó világkép állványzata, ősmintája.

E kettőnek alapelveit, képviselőit, elterjedésüket kell előbb ismertetnünk a nyugat-európai szülőhely szerint, mindazokkal az elméleti problémákkal együtt, melyek — Pascaltól Kantig — a 18. század végének magyar íróit is foglalkoztatták és rámutatva arra a termékenyítő hatásra, melyet egész Európában a költészet területén, tematika, látásmód, költői stílus átalakításával gyakoroltak jó egy évszázadon át?

Hogy megértsük azt a választóvonalat, mely Voltaire-nek statikus, a „legfőbb lénytől” egyszer s mindenkorra meghatározott univerzuma (e Bonnet-ivel rokon világkép) és a természet

⁷ ERNST CASSIRER máig alapvető filozófiatörténeti monográfiáján (Die Philosophie der Aufklärung, Tübingen, 1932, különösen a Natur und Naturerkenntnis c. 2. fejezetében, 60. stb. és 102. stb., valamint a Die Idee der Religion c. fejezetében, különösen a 192—244.) kívül ma is hasznos e kérdéshez D. MORNET 1911-ben Párizsban megjelent, igen megbízható Les sciences de la nature en France, au XVIIIe siècle c. monográfiája (a III. fejezet, 29—71., egészében a fiziko-teológiával és a teológia elleni küzdelemmel foglalkozik s fontos a finalizmusról szóló rész a 147—171. lapon). Tanulmányomnak ezt a részét azonban különösen négy modern, a kérdést lényegében kimerítő nagy műre építettem: ARTHURO, LOVEJOY: The Great Chain of Being c. (1936, Harvard College) a témakört valósággal felfedező, és gazdag anyagon tárgyaló monográfiájára (a La Grande Catena dell' Essere c. 1966-ban megjelent olasz kiadását használtam, ebben a 133. laptól a 338-ig szinte csaknem teljesen a 18. századról van szó); LUCIEN GOLDMANN Le dieu caché c. Párizsban, 1959-ben megjelent könyvére (ebben is főleg a II. és IX. fejezetre); A. KOYRÉ Du monde clos à l'univers infini c. 1962-ben megjelent művére (különösen a V—X. fejezetre) és leginkább JEAN EHRAUD igen nagy méretű thésze-monográfiájára, a L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle c. Párizsban, 1963-ban megjelent kétkötetes könyvére, mely a modern 18. század-kutatásnak ma alighanem legfontosabb, összegező és egyben úttörő alkotása. A mechanisztikus világkép problémáival, a fiziko-teológiával, a lét nagy láncolatának kérdéseivel, az evolúció gondolatának úttörésével II. és III. terjedelmes fejezetében (63—248. l.) foglalkozik. A fiziko-teológiai indítatású és a scala-naturae jegyében kialakuló költészetnek azokat a formai sajátosságait azonban, melyek a leírás, az optikai élmény, a fény- és színhatás átalakulását e tanoktól is függőnek mutatják, sajnos alig mérte fel az irodalom és stílustörténet, GEORG WILLY VONTORBEL 1942-i disszertációja (Von Brockes bis Herder, Studien über die Lehrdichter des 18. Jahrhunderts, Bern) e tekintetben alig nyújt kevesebbet, mint a nagynevű PAUL VAN TIEGHEM, akinek 1960-ban megjelent Le sentiment de la Nature dans le Preromantisme Européen-je (Paris, Nizet) stílusértékre, irányzatok és módszerek eltérésére való tekintet nélkül halmozza fel a költői leírás témáit, a preromantisme különben is kétes értékű kategóriájába már a 18. század első felének leíró költészetét is beleygőmészölve.

continuumának újabb, Diderot-i evolucionista értelmezése között húzódik (Ehrard, 198), és amely szakadékká fog kiszélesülni, — annyira, hogy Csokonai remek *Újzsendei gondolatok*-jában is fel kell ismerjünk: a hegyekben csigahéjakon ugrádozó zergenyájak, a „feldüljedt tenger” és a sokatmondó „láncodat magad zavarba bontod” kijelentés az evolucionista irányú Maillet és Buffon tanainak, a „lét láncolata” temporalizálódásának visszhangja.⁸ — a 17—18. század fordulójára kell visszamennünk, a Descartes öröksége és Newton körüli vitákra, ezek hatására, majd a fiziko-teológia és a *scala naturae* innen kezdődő roppant sikerére.

A fiziko-teológiai irodalom a 17. század végén, Angliából indul el, a kontinensen tömegtermeléshez vezet, Voltaire kegyetlenül nevet rajta, s mégsem tud a teleológiai elvtől megszabadulni, Diderot a *Levél a vakokról* c. írásában, 1749-ben, mélyreható bírálatába fog, d'Holbach megsemmisítő csapást mér rá 1770-ben, de Kant *Az ítélesterő kritikájában*, 1790-ben, ha szkeptikusan is, még felelős módon bírálja (85 §), s ugyanakkor Bernardin de Saint Pierre egy oly, egy évben háromszor kiadott könyvvel válik igen híressé, mely a fiziko-teológiai célszerűség példáit a karikatúrával határos képtelenségig halmozza. „Imbecillité” — mondja rá Lanson, s ekkorra már csakugyan azzá vált⁹, „halhatatlan marhaság” — fűzi hozzá finoman Mornet (156. l.).

A század első felében — kirívó példákat nem tekintve — még nem volt az. Arra a jelentőségére pedig, hogy — alapelvből következően — az ember hasznára fordítandó természetkutatást sürgette, és így az experimentális fizika útjait és hasznosítási módját hallatlan mértékben kiszélesítette, érdemes felfigyelni; ez is tényezője annak a technikai fejlődésnek, mely Diderot

⁸Telliamed ou Entretiens d'un philosophe indien avec un missionnaire français sur la diminution de la mer, la formation de la terre, l'origine de l'homme... mis en ordre sur les Memoires du feu M. de Maillet par J. A. G.... Amsterdam, 1748: Maillet-nak ez a híres, többször kiadott és elterjedt könyve 1725 körül már készen volt, tehát messze megelőzte Buffon 1749-ben kiadott *Histoire et Théorie de la Terre*-jét, mely a modern geológia kiindulópontja, egyidőben az *Histoire naturelle* sorozatának elkezdésével. Telliamed — de Maillet — (az előbbi az utóbbi anagrammja) tudós körünkben jól ismerhették — erre vall Kölcsy megjegyzése (ld. Kölcsy F. kiadatlan írásai. 1809—11. 1968, 75.) és az, hogy könyvtárainkban — mint a Budapesti Egyetemi Könyvtárnak a váci piaristáktól származó, széljegyzetekkel ellátott példánya bizonyítja — sokfelé meglehetett. Noha a hegyek kikemelkedésének, a tenger-víz lesüllyedésének, a fossiliák hegyi helyzetének, mint ahogy a nap és a hő hatásának értelmezése Buffon nagy művének nem egy pontján szinte ugyanígy olvasható, Csokonai tételeinek — ide tartozik az említettekén kívül a napvilág szerepe, s az, hogy „a nap is holtsténre fő” stb. — egyezése Maillet állításaival szembeeszkő. Ehhez képest másodrendű és most figyelmen kívül hagyható kérdés, honnan, hogyan jutott Csokonai e kozmogóniához. Ne okozzon gondot az analógia az Ovidius-i özönvizzel stb. Maillet is hivatkozott Ovidiusra, az evolucionista teória kezdetben még nehezen különíti el a szilárd természetudományos tényeket Ovidius *Metamorphoses*-ének örökségétől. De — figyelmeztet Ehrard e ponton (233. l.) — Telliamed divagációt nem állnak oly messze Diderot vízióitól, mint első pillantásra gondolnók. — Jóval többet látok tehát Csokonai e versében, mint amennyit Juhász Géza látott benne („Örök változás” szerinte) ITK 1966. 402. l.

⁹Egy csinos példát idézve belőle, teszi hozzá LANSON: Louange au Seigneur qui fait vivre la puce noire sur la peau blanche, pour être plus aisément attrapée! (*Histoire de la littérature française* (1912)¹⁰ 829.) Ugyanakkor fel kell figyelni arra, hogy ez a pietástól áthatott „imbecillité” a természetfestés tablójában, költői leírásban remekelni is tud, és hogy a deskriptív költészet megújulása, a Paul et Virginie „splendeurs de la nature”-je egyáltalán nemcsak a génie de peintre-nek köszönhető, mint Mornet véli, 157. l., hanem annak a finalista elv alá rendelt, de hallatlanul differenciált, alakban, mozgásban, színben végtelenül gazdag valóság-leírásnak, melyhez a kontraszt, az érzelmesség, a játék, a szellemes viszonyítás minden ügyessége is szükséges volt. Aligha véletlen, hogy a század első fele fiziko-teológiai deizmusának stílusbeli megfelelője éppen a rokokó-klasszicizmus. A célszerűség elve, a tanítás és gyönyörködtetés maximája, a leírás művészete pontosan egybevághat a klasszicizáló tendenciákkal.

alakulásában és ez Encyclopédie szellemében nem kis szerepet játszott. Az antropocentrikus teleológia hasznossági következménye különben is egybevágott a felvilágosodás utilitarizmusával. Ezért ha mindenképp a tapasztalati tudomány győzött is a skolasztikus finalizmus fölött, maga a célokság tana makacsul ellenállt, és a finalitás újabb meg újabb érvekre bukkant rá.

E rendkívüli sikerű doktrínában a régi rend, vallás és társadalom védte magát az előrenyomuló, romboló kritikájú, saját határain messze túlcsapó természettudomány ellen. Az ipari töke fejlettsége miatt is éretlen osztályviszonyok között, a „dicsőséges forradalom” (1688) időszakától jó száz éven át, ez az experimentális fizika és a teológia közti kompromisszum a *Coeli enarrant gloriam Dei* korszerűsített kommentárjaként befolyásolta az egész haladó európai értelmiséget. De csak az eredeti szándék szerint nyújtotta isten létezésének „fiziko-teológiai” érveit, deisták és ortodoxok vélekedésével egybehangzóan; gyakorlatilag az ember felmagasztalásába csapott át. E doktrína legtöbb jeles művelője arra az — isten dicsőségével mindenesetre néhezen összeegyeztethető — feltételezésre alapozta fiziko-teológiai érvelését, hogy minden az emberért teremtetett, az egész természet az ember szolgálatára való.

Descartes, akinek súlya a 18. század első felében még igen nagy, határozottan ellenezte a teleológia és a fiziko-teológia érvelését.¹⁰ Végtelen geometriai terének hatásán kívül ez a tagadása is erősíthette Pascal metafizikai szorongását. Megrendülése annak felismeréséből ered, hogy e kvalitások nélküli végtelen tér közömbös a jó és a rossz iránt, hogy e közömbös homogén tér és az isten közt már nincs analógia, hogy a közösség az egyénnek, az univerzum az isten nélküli végtelennek adta át helyét (Goldmann, 44—45. l.).

Voltaire már a cambridge-i platonisták célokság tanát megerősítő Newton lelkes propagálása közben kénytelen — ő, akiben épp elég kartézianus szellem élt tovább — Descartes fizikájának veszedelmes spinozista implikációit leleplezni: ha lehetetlen, hogy a világ véget érjen, ha a mozgásmennyiség állandó, ha valaki azt meri mondani: adjatok mozgást és anyagot s én egy világot építek belőle, akkor ez eszmék következménye az egyetlen végtelen lénynek, a mozgás egyetlen szerzőjének kizárása (az idézet s kommentárja Ehrardnál, 135. l.). A finalitás elve is közrehatott ekkor már, a félelem attól, hogy determinált cselekvésmódot erőltetnek rá istenre, korlátozzák hatalmát és szabadságát, a szükségszerűségnek vetve alá őt (ld. Koyré, 223—4. l.). Newton előnyomulása tehát — a Descartes-i fizika visszaszorítása következtében — megint a fizika és a teológia egykori uniójának visszaállításával kecsegtette a kortársak többségét.

Az egész fiziko-teológiai irodalom fellendülése jórészt Newton oly idealisztikus irányba is hajló interpretációjának köszönhető, melyre különben ő maga is alapos okot szolgáltatott. Ma már nem fogadható el az a — nyilván polémikus szándékú és kevésbé dialektikus — érvelés, mellyel Nádor György mereven elválasztotta Newtonban a fizikust a teológustól.¹¹ Az Apokalipszis kommentátorának fizikája implicita metafizikát tartalmaz és a természeti teológia kereteibe illeszkedik (Ehrard, 127—178. l.). Induktív módszerének metafizikai és teológiai gyökerei vannak, a világot adottnak, racionálisnak, matematikai nyelven kifejezhetőnek, de ugyanakkor önkényes, istentől választott és fenntartott rendnek tartja, csak a tapasztalással megközelíthetőnek. Gravitáció-törvényében a kartézianusok okkult kvalitást szimatoltak, ragaszkodva a lökéshez, melyet isten Descartes szerint adott egyszer a világnak (aztán kívül maradván belőle), s gyanakodva a tömegvonzásra.

Newton istene nem Descartes, Leibniz, a „filozófusok” istene, nem távoli és absztrakt első mozgató, hanem a Biblia istene. A *Principia* második, 1714-i kiadásához adott *Scholium generale*-ből kitűnik, hogy istent a tulajdonságai és attribútumai, a dolgok igen bölcs elrendezése és a célok által kell megismernünk. Mert Newton világát nem tartja fenn az energia meg-

¹⁰ Jo. Renati Descartes Principia Philosophiae, Ult. ed. Amstelodami, 1692, Pars tertia, III. 50.

¹¹ A természettörvény fogalmának kialakulása. Bp. 1957. 510—512. Goldmann marxista dialektikája, Ehrard felfogása meggyőzőbb (GOLDMANN 262.)

maradása, az önmagában a nyugalom és a halál felé hanyatlik. A fizika és az apokaliptikus nála nem idegen egymástól. De isten periodikus beavatkozása, korrekciója helyreállítja a rendet (ld. Koyré, 212–223., Ehrard, 148. stb., Nádor, 512. 1.). „L'espace cartésien cache Dieu parce qu'il est uniforme sans qualités et entièrement rationnel, l'espace de Newton, qui réaffirme l'existence de lieux différents l'un de l'autre, et contient un univers lié par le lien — jusqu'à Einstein — profondément irrationnel de la gravitation, révèle au contraire l'existence de Dieu à l'homme qui veut comprendre la réalité” (Goldmann, 262.). A valóságot ezentúl jó ideig így fogták fel, a newtoni tanítástól és főleg tanítványoktól megerősített fiziko-teológia szellemében.

Ez az a két világegyetem, mely Diderot-ig és d'Holbach-ig — a Csokonai érlelődését megelőző 2–3 évtized — a század gondolkodói előtt állt. Az űr nélküli, telt, homogén, kvalitások nélküli, az értékekkel, az istennel és emberrel szemben közömbös, „instrumentális” univerzum Descartes-nál, az űrral, atomokkal, isteni segítséggel, gravitációval bíró másik világ Newtonnál, de ebben a végtelen űrben az anyagi világ, szükségképp korlátok közt és halálra ítélten, úgy vész el, mint a teremtmények az isteni mérhetetlenségben (ld. Ehrard 134–137. 1.). Ott a végtelen anyagi kiterjedés világa, mely csak egy lökést kapott istentől, itt a domináló, fenntartó örök és végtelen isten egyetemessége.

Ez utóbbiból indult el magasba Csokonai költészete az 1790-es évek elején és érkezett el néhány év múlva mindkét univerzum megtagadásáig.

A teleologikus elv értelmében sok deista, felvilágosult gondolkozót befolyásoló fiziko-teológia az európai felvilágosodás lényeges alkotó eleme és irányzata, s aki az ettől függetlennek vélt, mintegy önmagában vett radikálisabb, materialisztikus irányzattal azonosítja a felvilágosodás egészét, sem a kort, sem a fejlődés dialektikáját nem ismeri igazán.

Nem érdemes részletezni a Newton-tanítvány Clarke *A demonstration of the being and attributes of God*-jának¹² (1705–6) nyomán az egész kontinensen kibontakozó és vegyes színvonalú, de roppant hatású fiziko-teológiai irodalmat, Bernard Nieuwentyt holland orvos és matematikus (1654–1718) híres könyvétől (franciául 1725-ben: *L'existence de Dieu démontrée par les merveilles de la nature*. . .) Fénelon fiziko-teológiai traktátusán át (*Démonstration de l'existence de Dieu*. . . 1712, 1713, 1718) abbé Pluche *Spectacle de la Nature*-jének köteteiig (1732–50), William Derham (1657–1735) igen népszerűvé vált, magyarul is kiadott *Physico-Theology*-jáig, 1713), Rollinig, Scheuchzerig és Réaumur-ig, a nem kevésbé felvilágosult jeles tudós Bonnet-ig (*Traité d'insectologie*, 1745) Hervey-ig és Sulzerig. A lithotheológia, a testacéotheológia, a petinotheológia, az ichtyotheológia, a brontotheológia, a sismotheológia megannyi bizarr traktátust és kézikönyvet — iskolákba bevezetett tankönyvet is — eredményezett (Mornet, 32. stb. 1.), szerzőiket tekintve haladó szellemű, de finalista felfogású nagy tudósoktól a legobskurussabb és legostobább abbék írásaiig.

A magyar felvilágosodásnak, különösen az e tekintetben európai hullámhosszra került, konzervatív, de színvonalas debreceni tudományosságnak világos képe, tudatos áttekintése volt az egész irányzatról. Ezt tanúsítja a kor két oly, a fiziko-teológiai irodalmat összegező annotált bibliográfiája, melyet debreceniek publikáltak. Az egyik Segesvári István 1793-ban, Bécsben megjelent, „*Physico-Theologia az az Az Isten Lételének és Tulajdonságainak a' Teremtés munkáiból való megmutattatása. Irta Derhám Viliám*” című könyvének 740–752. lapján olvasható („Azoknak az Íróknak a Laistroma, a'kik a' Természet-vizsgálása által a' Teremtőhöz vezérlik az olvasót”). Segesvári az előbb említett szerzők és címek mellett sok másikat is felsorol, feltüntetve azt is, mi jelent meg már magyarul mindebből és mi van 1793-ban — értesülése szerint — sajtó alatt a fiziko-teológiai irodalomból (pl. Sander). Ez a bibliográfia különben — hiányai ellenére is — a legjobb támpont a hazai felvilágosult fiziko-teológiai irodalom feltérképezéséhez. A másik, már rövidebb — a kérdés fontosságának visszaszorulása miatt is redukál-

¹² Clarke-ot d'Holbach cáfolta, Magyarországon ezt is jól ismerték, ld. Kölcsey kiadatlan írásai, Bp. 1968. 16, 62. stb.

tabb — bibliográfia Sárvári Pálé, s a Pesten, 1802-ben megjelent *Moralis Philosophia* 201—203. lapján áll (jó érzékkel a leginkább tudományos és rangos filozófiai műveket emeli ki, Sulzert, Bonnet-t, Wolffot, Feder-t, de természetesen utal Segesvári idézett művének bibliográfiájára is; Sandert azonban hibásan Sándor-nak nevezi, 202. l.).

Ezzel a vallást és társadalmat védő teologikus és finalista természettudományossággal találkozott össze — főleg a népszerűsítés síkján — az a másik, igen jelentős, és a fiziko-teológiánál vitálisabb, a mechanikus materialistáknak is mintául szolgáló tan, mely a *lények nagy láncolatának* vagy *létrájának*, a *scala naturae teljességének* szintén vallásos világképébe akarta zárni az előrenyomuló természettudomány eredményeit. Paradox módon a zavaró természeti jelenségek racionális magyarázata, az így megállapított jelenségek beillesztésével, éppen ennek a *scala naturae*-nak igazolását adta, mely vallásos világképet implikált.

A „lét nagy láncolata” — e terminus Csokonainak nemcsak idézett versében, hanem egyéb műveiben is előfordul (örök *abroncs*, *karika*) — a plenum formarum középkori tézisében szilárdult meg és vált épp a 18. században a legközkeletűbb fiziko-teológiai elvvel versengő kozmológiai tanítássá. Amikor Diderot vak Saundersonja halála percének delíriumában Clarke és Newton istenéhez kiált könyörületért, e szavak — 1749-ben — már a fiziko-teológiai finalitás, a bölcs és statikus világrend s a mindezek mögött álló isten hitében való és jóvátehetetlen megrendülést fejezik ki. A lét láncolatának banális képletére azonban Diderot maga még az 1754-es *Gondolatok a természet értelmezéséről*-ben is épít, igaz, hogy az összes lényeket egymáshoz fűző köteléknek nevezi (Diderot válogatott filozófiai művei, 1951, 108. l.), ami már sokkal inkább egy biologikus determinizmusnak kifejezése, semmint a hierarchizált kozmoszon belüli különböző fokozatok térbeli egymásmellettségének változatlan felfogása (Ehrard, 244. l.). A materialista Diderot, mint Lamettrie vagy d’Holbach új értelmet ad a lét láncolata elvének, temporalizálva azt (Diderot) vagy egyértelmű mechanikus materialista világmagyarázatba építve át, okok és okozatok hatalmas és hézag nélküli láncolataként, a minden létező számára végigjárható örökkévaló körként (d’Holbach). Idáig azonban csak kevesen jutottak el.

E tanítás szerint — Lovejoy összefoglalását követem, 51—72. l. — a világegyetemben (a Démiurgosz jósa, akaratának saját létén való túlömlése következtében) a lét semmiféle potencialitása nem maradhat megvalósulatlan, a teremtés kiterjedésének és gazdagságának épp akkorának kell lennie, mint amekkora a létezés lehetősége, a világ annál jobb, mennél több dolgot tartalmaz. A teljesség e platonikus elve követeli, hogy minden lehetséges úr be legyen töltve. Később járult hozzá s olvadt össze a „teljesség” ez elvével a létezők szakadatlan egyidejű kontinuumának, zárt láncolatú összefüggésének tana, mely szerint a lények egyik osztályából a másikába fokozatos átmenet vezet (a zoofitáké régi példa a biológiai folytonosságra), és a *scala naturae*-n minden élőlény a saját „tökéletessége” fokán helyezkedik el. Ha két adott természetes fajta között elméletileg lehetséges egy közbeeső típus, annak realizálnia kell, különben hézag támadna a világegyetemben, a teremtés nem volna oly „teljes”, mint amilyen lehet, ez pedig azzal a megengedhetetlen következménnyel járna, hogy forrását vagy teremtőjét nem gondolhatnók igazán jónak.

Hány mozgásbul vagy az a’ lántz formálva
Mely Isten kezébül jött-ki alá-nyulva

...

Minden ürességet be-fogtál vóltoddal,
Semmi nints kívüled, tsak te vagy magaddal.

...

Egy lántz szem az örök rendből ki-szakadna,
S az egész teremtés mind őszve-bomlana.

...

Igy írta Bessenyei *Az embernek próbájá*-ban Pope után (RMKvt XXX. 43. l.), akinek nem voltak naiv fiziko-teológiai illúziói. Hogy Bessenyei mélyen elgondolkozott e „lánc”-on, azt nemcsak jegyzetei, hanem eredeti költeményei is mutatják. — A Péczeli-fordította Youngban, *Yung Éjtzakáji* első kötetének (1787) 244. lapján olvassuk: „minden lántz-szemek egygymást követik, minden üregek bé-telnek, a' lántz látható lészen [ti. a mennyországban] egygyik végétől fogva a' más végéig. . . úgy fogjuk látni ez egész Világot, mint egygy tökéletes kerekset. . .”; vagy a 269. lapon: „Hát hogy lehet az egész világot egygyben foglaló lántz szemeket előbb vinni megszakadás nélkül. . . ? Szükség hogy meg-valljuk, hogy az ember rész szerént halandó, rész szerént pedig halhatatlan, vagy pedig a' lántz el-szakad ő benne, 's egygy igen nagy üresség marad a' teremteseknek lajtorjájában”. A Young nyomán készült Hervey-féle — ugyancsak Péczeli fordította — meditációkban ugyanígy hangzik fel a fontos figyelmeztetés: „... a' Teremtő ama' hatalmas Légyent mondotta. . . kettős erővel ruházta fel ama' pompás és ragyogó testeket. Az első szüntelen taszítja őket, a' másik egymás felé húzza. E' nélkül ama' meg mérhetetlen üregben el vesztek volna. . . Ez az a' nagy és láthatatlan lántz, mely körül szorítja a' Világot. . . ”¹³ Édes Gergely 1789-ben írt, de csak 1793-ban megjelent *Természet Könyvében* (65—66. l.) hasonlóképpen foglal állást:

Minden idők az ő örökké voltának
Azon tsmójába bé szorittatának;
A'mellynek törvénye soha nem változat
'S őrvényje' tömlője meg nem szakadozhat.

Kit minden okoknak nézünk kútfejének
'S folyó lántzszem módra ki eresztőjének.

Ugyanígy ír a „titkos arany lántz” megszámlálhatatlan szeméről Pálóczi Horváth Ádám a *Hol-Mi* II. 1793. 142. lapján, ő is Young után. A példák szaporíthatók, de ennyi is bizonyítja, hogy a felvilágosodás magyar irodalmában ez az angol és francia tekintélyektől oly határozottan hirdetett kozmológiai tanítás széles körben elterjedt már, és mint Nyugaton, nálunk is — bár jóval szerényebb lehetőségek között — új következtetések alapjává lett, a jámbor vallásosság, az ortodox apológia, a közömbös-esztétikus deizmus és a materializmus eltérő értelmezései szerint.

A 18. században a „természet” szó után mindjárt „a lét nagy láncolata”-nak terminusa következik fontossági sorrendben, állítja Lovejoy (197. l.). A névsort, melyet ő ad a természet kontinuitásának és „telt”-ségének hirdetőiről (a Magyarországon is jól ismert Bellarmin jellegzetes könyvétől: a *De ascensione mentis in Deum per scalas creaturarum*-tól, és Leibniz hatásos rendszerétől Addison, Pope, Haller, Thomson, Buffon, Bonnet, Goldsmith nevén át Diderot-ig, Kantig, Lambertig, Herderig, Schillerig 196. l.) bővíteni is lehetne. E dolgozat tárgya szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Lovejoy a „lét láncolata” elv egyik leghatásosabb terjesztőjének a Csokonaitól is jól ismert Youngot nevezi, akitől csak a *Night Thoughts*-ból lapszáma idéz (86—87, 144—146). A csillagvilágok közti bolyongás youngi látomásai [melyeknek maga Young a „kevély képzelődést” (II. 123. l.) vádló szavakkal vet véget] nagyönis eleveníthették Csokonai költői gondolkodását, mely már a 90-es évek elején sem a vallás intenciói szerint ala-

¹³ Hervey' Sírhalmai és Elmékedései, Pozson, 1790. 328—330. — Az *impulsion* és az *attraction*, a descartes-i és newtoni principium közti nagy viták után e két fogalom Hervey, d'Holbach stb. szövegeiben már békésen egymás mellé kerül.

kult. Csokonai „végetlen ürege”, „semmi”-je és „semmiség”-e oly motívumok gondolati átdolgozását jelenti, mint pl. ezét: „Hol kezdődik és hol végződik-e az a' roppant palota [ti. az istené]. Hol vannak azok a' végső kerítések, a'melleyk a'semminek szélén épültek, hogy mint-eggy várban, úgy kerítték-bé a' teremtetett dolgoknak sokaságát? Hol van az a' pontotska, e' meg-mérhetetlen ürege kívül, a'melleyben oszlopot tett a' Teremtő, hogy a' légyen az ő birodalmának határ köve. . .¹⁴

A „létezés láncá” vallásos érzéstől áthatott világkép szimbóluma, csakhogy lényegében kizárja a finalitást, a providencializmus lehetőségét (a lánc szemei, a lét fokai a formák egész sorának teljességéért, és *nem egy* valamelyik közbülső tag érdekében, hasznáért teremtettek, tehát nem az emberért!). Igen relatív helyet jelöl ki az embernek a semmi és az isten között, és mert a legfelsőbb rendű állat és az ember közti különbséget szerény fokozatáságnak mutatja, magában rejtí az evolucionisztikus, transzformista értelmezés lehetőségét is. Etikailag pedig elhárítja az „eredendő bűn” fogalmát: az ember azért olyan, amilyen, mert a lét e változhatatlan rendjében a lépcsőzetesség két nagy szegmentumának (a fizikainak és a szelleminek) összekapcsoló láncszeme (Lovejoy, 196—222) „Az élet teszi pedig emberi valóságunkat, a'mennyiben testből és lélekből állunk” — írja Pálóczi Horváth (Hol—Mi? II. 1793. 33.)

A változhatatlan rend a hierarchia felbonthatatlanságát jelenti — a „teljesség” elve nem tűri a *status quo* felborítását, mint természetellenes kísérletet tiltja a forradalmat, egyszóval: a „lét nagy láncolata” eredetileg a fennálló társadalmi rend metafizikai szankcióját nyújtja, csak a láncot megszakító vagy temporálissá fejlesztő felfogás adhat neki pozitív tartalmat.

Mikor — az egyenlőtlenség elvi alapján — a lét változatosságának maximumát hirdeti, a fiziko-teológiai típusú irodalomnak is segítséget nyújt, feltéve, hogy ez nem erőlteti túlságosan az ember szolgáltatára rendelt világ képzetét. Azzal, hogy ennek emberközpontú célszerűsége és az egyetemes mechanizmus szükségyszerűsége kizárja egymást, sok népszerűsítő literátor (pl. Hervey, nálunk Édes Gergely) nem törődött, jeles tudós is (pl. Bonnet) megpróbálta összeegyeztetésüket. A kiszélesülő olvasóközönségnek a népszerűen írt épületes és egyben hasznosan természetismertető könyvekre formált igénye kedvezett a gondolatilag igen vegyes értékű vagy zagyva írásműveknek. A „lények láncában” gyönyörködők, Voltaire gyilkos író-niája szerint, a pápa, a főpapa'k, a plébánosok, a diakónusok, a szerzetesek menetét látták elvonulni maguk előtt (*Dictionnaire philosophique*, a *Chaîne des Êtres créés* c. cikk) a fiziko-teológiai érdekek pedig — ez nem gúnyolódás — az ember szolgáltatára rendelt természet valamelyik lényének „tudós” elemzését az illető lény elkészítésének legjobb konyhai receptjéig vitte végig (ld. Mornet, 162. l.). Goethe filiszter kortársai aligha sejtették, hogy vacsora fölötti imájuk az angol és francia fiziko-teológusok eszmei habarékából száll fel az elfogyasztandók teremtőjéhez.

Ez az eszmeileg később lezűllő, elértéktelenülő irodalom kifejezte a deizmus kétarcúságát, és mert ember és világ szilárd egységén, rendjén belül jelölte ki az értékeket, jobb alkotásai-ban, érett gondolkozóknál, eltökélt szándékainak fonákjára fordult: annyira a természetben mélyedt el, hogy isten dicséretét már csak sztereotip szólamokra redukálta. Igaz, hogy Brookes nem a természet szépségének élményéből, hanem a célszerűen teremő dicséretének szándékával merült el csodálatos, mikroszkopikus növény- és állat-, nap- és évszak-vízióiban, de eszköze, a természet csodálatos változatosságának, formagazdagságának, színeinek érzéki élvezettel való leírása, egyre öncélúbbá lett, istene e rafinált szemlélet világának éppúgy a peremére (a vers legvégére) szorult, mint a Descartesi-val összekeveredő newtoni világképben történt.

A fiziko-teológiai, és a lét láncolatá-val összekapcsolódó természetrajzi irodalomnak óriási hatása volt a leíró költészet újabb formáinak kialakítására. Ebben áll szépirodalmi jelentőségük. „Le langage de la philosophie, reçu dans le monde, a pu l'être dans la poésie” — hozza kapcsolatba Saint-Lambert a *Les Saisons* előszavában a filozófiát a leíró költészettel, tudva,

¹⁴ Yung'Éjtzakáji, 1787 II. 110. l. E fejezet a 21., címe: A' lakható világnak soksága.

hogy a filozófiának a jobb társaság (-le monde) általi befogadása fontosabb volt ehhez, mint maga a filozófia. A Brockesi, Thomsoni, Halleri, Saint-Lamberti, Gessneri, Masoni, Delille-i, E. v. Kleisti stb. leíró költészet igazolja, mennyire nem a különben jól ismert, megszívlelt, de különféleképp értelmezett *ut pictura poesis* parancsára, nem is valami különös, eredeti tájitermészeti élményből, érzékenységből bontakozott ki ez a költészet, hanem a társadalmi szükségletet kielégítő és még vallásos világképre utaló empirikus-experimentális természettudomány elnépszerűsödése, könyv-kultúrája következtében.¹⁵ A leírás tárgyi, analitikus módszere, a képalkotó technika, a közlelő látás ill. a törpítés és felnagyítás tudós játéka, a pontos körvonal-rajz, a fény és szín harmóniája közös tulajdonságai a természetleíró tudományos könyvek és a leíró költészet stílusának. A felvilágosult klasszicizmus némely racionalista poétikai elve pedig, mely szerint a költészet igazsága a prózába téve át igazolható leginkább¹⁶ kedvezett is a prózából való verses átköltés gyakorlatának (aminek mélyén különben az ideáció és a kivitelezés különválasztásának klasszicista elve húzódik meg). Így furcsamód az a tény, hogy pl. a növényi színek (pl. zöld) végtelen változatosságáról szóló leíró költészet fordulatai a színskála célszerűségét tanító fiziko-teológiai prózára vezethetők vissza, egybevág azzal a máshonnan eredő gyakorlattal, mely a költővel gyakran a próza megfogalmazásból fordítatja át versebe mondanivalóját.¹⁷

Ebből a vallásos célzatú, de már mélyen világi tartalmú, a természet végtelen változatosságának képeit festegető prózából fejlesztette ki a költő a tárgyalandó nagy verseket. Az európai leíró költészet szintén iskolás és — láttuk — természettudományos alapokon emelkedő nagy teljesítményeit nemcsak utoléri, hanem meg is haladja: Csokonai *picturája* ugyanis most telítődik olyan „*sententiá*”-val, mely nem iskolás, nem kegyes, nem konvencionális. Az a fejlődési folyamat, amelynek kezdetét *Sententia és pictura* c. dolgozatomban (ItK 1967) vázoltam fel, most érleli — az életmű egyik ágán — klasszikus remekműveit. A nagy művészi siker előfeltételeként a tárgyalt irányzatok szelleme, motívumkészlete, képanyaga, terminológiája már meghonosult irodalmunkban, mikor Csokonai írni kezdett. A nagy költő sem a semmiből, hanem többnyire irodalomból teremt új költészetet, de mindenesetre azzal a hittel, hogy „semmiből teremt világokat”.

2

A fiziko-teológiai irodalom Magyarországon már a század első felében megjelenik, de a „létezők láncolatá”-nak elvével együtt széles körben ható, színvonalas magyar nyelvű költészetet csak 1770 és 1800 között (Fazekasig) inspirál. Feltűnő, mily nagy számban, szinte egymást figyelve művelik a debreceni kollégium neveltjei.

Annai bizonyos, hogy Ráday Gedeon az 1730-as évek elején, Szőnyi Benjámint az 1740-es évek elején az Odera Frankfurteri akadémián, majd ez utóbbi Utrechtben és Leydenben nem-

¹⁵ PAUL VAN TIEGHEM id. könyvében vagy Jean Hagstrum tanulmányában (The Sister Arts: From Neoclassic to Romantic, megj. a Comparatists at Work. Studies in Comparative Literature, Ed. by St. G. Nichols Jr. -R. B. Vowles, Waltham, Massachusetts, 1968, 169—194) az *ut pictura poesis* elvnek, mint a festői utánzásra való tanításnak értelmezését egyoldalúnak találom. Maga a műtárgy-leíró költészet sem festői. Gazdaság- és művelődés-, tudomány- és technikatörténeti összefüggések (pl. a Molyneux-i, berkeleyi, newtoni optika és látásmélet, a fiziko-teológia stb.) figyelmen kívül hagyásával nem érthető meg a 18. századi leíró költészet nagy divatja és átalakulása.

¹⁶ Vö. PHILIPPE VAN TIEGHEM: Petite histoire des grandes doctrines littéraires en France, PUF, 1950, 92—95.

¹⁷ Példákat sorolhatnánk elő erre Voltaire, Alfieri, Csokonai és mások gyakorlatából. Baróti Szabó pl. Faludinak egy próza természetleírását szinte azon mód tette át versbe, vö. B. Szabó D. Költeményes Munkái, 1789, I. 161. Reggeli idő, ld. uo. a Hibák jegyzékében 264. l. és Toldy Faludi kiadásában a 190. lapon (Nemzeti Könyvtár), a nemes Asszony 6. közbeszéde elejét.

csak a teológia naturalis-szal, hanem a fiziko-teológia irodalmával is megismerkedett (Szőnyi a Diderot-tól dicsért Musschenbroek tanítványa volt)¹⁸ és ennek Ráday mindjárt hazatérése után, Szőnyi pedig az 1766-i *Gyermekek Physikájával* adta bizonyosságát.

Ráday híres, 1735-i *Tavaszi estvé*-je szakasztott párja a brockesi tavaszköltészetnek, melynek fiziko-teológiai célzait finomabban visszhangozza.¹⁹ Későbbi, gellertianus tendenciái és *A violácska és rózsában kifejezett statikus világrendnek* elve (a természetben mindennek ki van jelölve a helye, az „osztott sorson” meg kell nyugodni) e kezdethez kapcsolódnak, és a „létezők láncolatát”-nak eszméjéből eredő konzervatív társadalmi következtetéseknek Orczy ily természetű megnyilatkozásait anticipálva adnak hangot. Amikor Orczy — Voltaire után — a „nem lehet, nem is volt, jobb ezen világnál” tételével ingerli vitára a maradi gondolkozású káplánt, úgy fogalmazza meg a *scala naturae* társadalmi parancsát („Így van az rendelve: király kormányozzon, Az Ur és a gazdag sokat pazaroljon, A mives fáradjon, a paraszt dolgozzon” stb. Költeményes holmi, 1787, 171. l. A vers, *Barátságos beszédje egy úrnak a káplányával*, 1762-ből való), hogy a fiziko-teológiai tant is beleolvasztja (Az Isten táplálja ezen sokaságot, Kézről kézre adja földi boldogságot stb. uo. 171.). Figyelmet érdemel, hogy ebben a gondolati összefüggésben, Csokonai *Az estvé*-jének lehangsúlyosabb mondanivalójához hasonlítva azt, mennyire negatív ítélet sújtja Rousseau második *Discours*-jának híres tételeit. Orczy szerint „szép a világnak mostani állása”, míg „A mi jó eleink voltak tudatlanok, Sem *enyém*, sem *tiéd*, nem vala még nálok, És ezért szegények voltak és koldúsok” stb. (168. l.).

Amikor Orczy az e gondolatkörbe tartozó verseit írja, már sajtó alá készül Szőnyi Benjámin *Gyermekek physikája* (megj. 1766. majd 1774.), az istentől az ember hasznára teremtett természet oly kegyes értelmezésével, mely a „naturalismus, Spinosismus, materialismus, atheismus” stb. bűnös tanaival száll szembe. Pluche abbé, Rollin és Derham írásainak²⁰ magyarrá tételével, zsoltáros versekbe való — önállóbb — átfogalmazásával tk. Szőnyi teszi először magyarrá a fiziko-teológiai irodalmat, máris egész sor olyan motívumot, stíluselmet, leíró költészeti sémát formálva meg,²¹ mely az 1770-es évektől kezdve magasabb szinten, egyéni erővel kibontakozó természetfestői filozofikus költészetünket készíti elő nyelvi és stilisztikai tekintetben.^{21a}

¹⁸ Id. SZEREMLEY SAMU: Szőnyi Bénéámin és a Hódmezővásárhelyiek, Bp. 1890. 6—7.

¹⁹ „szent neved dicsérésére indita”, „áldám a mindenség Atyját”. A 15 szótagos sorfajtt is Brockesnél találta meg (Freuen wir uns nicht des Schöpfers in der Creaturen Pracht stb. Id. az Irdisches Vergnügen in Gott I. kötete első képe alatt; az 1744-i 7. kiadást használtam). Brockesnek 1721-től megjelenő kötetei eseményszámba mentek, s mivel Ráday maga céloz arra Jegyzései-ben, hogy a németeknél dívó versritmusból indult ki, a tartalmi, stilisztikai és ritmikai rokonság kétségtelenné teszi a brockesi mintához való kapcsolódását. Ráday könyvtárának tüzetesebb vizsgálata is bizonyíthatná a fiziko-teológiai irodalom iránti érdeklődését (meghozatta abbé Nollet híres *Leçons de physique expérimentale*-jének és abbé Pluche roppant sikerű *Le spectacle de la nature*-jének sorozatait is).

²⁰ Rollin műve Pluche kéziratából vette át mindazt, amivel a gondviselés végtelen jóságát kívánta bizonyítani (Id. MORNET, 151), és Szőnyi a fizikájához csatolt elmélkedéseire, az égről, a kerek földről, az évszakokról stb. zsoltáros versben szólva, Derham fiziko-teológiájából merített a legtöbbet (mint itt ő maga mondja).

²¹ A természetutánszából eredő mesterség és művészet általa hirdetett tételeinek hatására, az évszakok és napszakok leíró-lírai költészetére gondolok elsősorban, a növényi élet, formák és színek leíró módszereire, de nem utolsósorban olyan képekre is, mint a maga által szőtt koporsójából kikelő, feltámadó hernyó halhatatlanság jelképe, ami Csokonainak A pillangóhoz c. versében válik túlzás nélkül dantei szépségű s az egész verset szervező motívummá [a hernyó-élet letöltése, a szemfedél púpájában kialakuló szenvedés és az angyali pillangó halhatatlansága a dantei „noi siam vermi natí a formar l'angelica farfalla”-t (Purg. X. 123—124.) idézi fel.] A fiziko-teológiai és a d'holbachi pillangó (Id. A természet rendszere, id. kiad. 8. l.) természetesen csak kiindulópontja a sémát és mintát újjáteremtő nagy költészetnek.

^{21a} Népszerűségére jellemző, hogy GÖBÖL GÁSPÁR (Utazó lélek, Pest, 1785. 25—26.) mily lelkesezéssel idézget belőle „az idős Magyar Derkámok” gyönyörűségére.

Mellőzve most a latin nyelvű irodalomban²² szintén megjelenő rokonvonatkozásokat, csak érintem Bessenyeinek már többször idézett Pope-fordítását (1771), mint a „lét láncolatának” már jelentősen filozofikus és költői kifejtését, megjegyezve, hogy az ezzel is kapcsolatos mély ideológiai válságból születnek Bessenyei filozófiai költeményei, melyek Julow Viktor megállapítása szerint Csokonai nagy verseinek legfontosabb hazai előzményei.²³ A „*Romlott emberi nem! nyugodjál magadban Ne dúld a Világot hasztalanságodban.*...” háborgó szózata Bessenyeinél (*El-ragadtatás*) már Csokonai *Bódult emberi nem*-hez szárnyaló monológiájának távoli, de sokat sejtető előhangja, különösen, ha hozzávesszük, hogy Bessenyeinek a „teremtésben csak egy forma létünk”-tól a törvények miatti megbomlásra át az egymást öld emberig fejlődő gondolatmenetében mennyire a szabad lét — a megkülönböztetés — a had és veszethez Csokonai-féle érvelésének alaprajza dereng fel, még oly halványan is, még annyira a „halandóság” istenesebb elfogultságainak keretében.

Csokonai bizonyosan áthasonította Bessenyei költészetét. S hatással volt Csokonaira Sulzer két művének Sófai Józseftől készített fordítása is. (A természet munkáiból vétetett erkölcsi elmélkedések, 1776. és A természet szépségéről való beszélgetések, 1778). Ezek a kritika-történeti szempontból nem kevésbé jelentős könyvek emelik magasabb színvonalra a fiziko-teológiai irányt, melyet Bessenyei Pope-ja — láttuk — megvetően elutasított magától. Sófai fordítását dicsérték is. Segesvári írja id. Derham-fordításának fiziko-teológiai bibliográfiájában, hogy Sulzer könyvei „olyan szép Magyarsággal vannak le-fordítva, minél már szebbet nem kívánhatunk” (746. l. id. kiad.). Akinek példája azonban a debreceni ifjú előtt közvetlenebb módon magasodott fel, az Péczeli volt.

Az estve és *Az álom* szövegszerűen is a fiziko-teológiai tartalmú, Youngot utánzó Hervey-i leírásokból kezd megszületni, 1791—92-ben, de első szövegrészletük nem nőne tovább, és sohasem válnék nagy verssé, az 1792—93-as *újabb fiziko-teológiai versgyakorlat* és — ami még fontosabb — az ugyanekkor, vsz. 1793-ban megismert d’Holbach, majd a talán ekkor, de 1794-ben bizonyosan tanulmányozott Voltaire és Rousseau nélkül.

1791—92-ben Csokonai még Péczeli Hervey-fordításának prózáját fejleszti át verssé, mintegy folytatva — bár derűsebb szövegekkel — azt a gyakorlatát, mellyel 1789—90-ben Young—Péczeli apokaliptikus leírásait utánozta (földindulás, vízőzön). De ugyancsak 1791-ben *Az álom* első részletének élére mottóul már oly mondatokat vesz ki a Young-fordítás 2. lapjáról, melyek kételyét, legalábbis bizonytalankodását fejezik ki (Youngnál is azt: e mondatokkal szemben erősítgeti később Young a lélek halhatatlanságát).²⁴ 1792-ben a kétely, a felzabadulás, a materialisztikus irány iránti vonzódás erősödik verseiben. Ugyanekkor, talán 1793-ra is átnyúlva, egy másik, modernebb fiziko-teológia keretében újabb verseket ír a Délről, Az estvéről, Az éjszakáról, fejlettebb, önállóbb művészettel. Egyidejűleg — 1792—93-ban — ismeri meg és fogadja el d’Holbach materializmusát, és az 1793-as Tempefői, ez a lélek helyzetéről adott találó önjellemzés, már a kétségek közt, „magánossága komor hajlékában” „lankadozó kebel” érzékenységről vall. Tempefői köntöse — a legutolsó álca *Az estve* Csokonaijának lelkén. Tempefői, aki a magánosságból sóhajtozik virtusával (I. felv. l.). ugyanakkor az

²² Johannes Farbaký ex Hungaris Altorfii” 1740-ben megjelent Disputatio Theologico-Philosophica-ja, mely „Methodo Scientifica” készült a rossz eredetéről, és a lehetségesek közt legjobb világunk „vehementissime” vitatott kérdésében (29—30. l.) hevesen küzd az ateisztikus „progressus in infinitum” elve ellen, Tresenreuter rektornak elismerését váltotta ki, aki Segesvári id. bibliográfiája szerint a fiziko-teológia jeles művelői közé tartozott. A korai felvilágosodásnak wolffianus tendenciái hasonló példák alapján latin nyelvű irodalmunkból is kimutathatók.

²³ E válságról ld. BIRÓ FERENC közeljövőben megjelenő dolgozatát. JULOW megállapítása: „Csokonai nagy radikális verseiben a Bessenyei és köre felvilágosodott klasszicizmusának példáján kifejlesztett elmékedő költészet jutott végső diadalra”. A magy. irod. tört. 1772-től 1849-ig Bp. 1965, 231.

²⁴ ld. Sententia és Pictura, ItK 1967, 532.

iskolás klasszicizmus eszme- és formavilágával is leszámol: ha ő, mint dráma-hős, *abban* a környezetben nem adhat elő többet egy propositió szengénél (Áldott természetnek kies lakóhelye I. 2. vagyis 1793-ban is csak 1790-et vállalja), Csokonai *maga* az iskolás klasszicizmus másik képviselőjévé — karikírozva — azt a Csikorgót teszi meg, aki a „darab kenyérrel” „fizetett” „kis deákság”-nak dicsőítője, kigúnyoltatva vele azt a verstípust is, melyet maga Csokonai is művelt, igaz, fölényes nevetéssel és geniálisan, a Békaegérharcban. Így közeledik a *Tempefői*-vel Csokonai ahhoz a Voltaire-i klasszicizmushoz, melyet adataink szerint 1794-ben hasonít át a magáévá, mint ahogy Rousseau emberségével is ekkor kezd igazán azonosulni (az 1795-től kezdve leveleiben annyiszor előforduló hivatkozások Rousseau-ra már e fájdalmasan boldog rokonság bizonyosságáról szólnak). Ez az út *Az estve* és *Az álom* szövege teljessé válásának útja, e két nagy mű megteremtésének története.

Az út a fiziko-teológián és annak megtagadásán át vezet. Emelkedője 1792–93, amikor Sander fiziko-teológiai könyve, szövegeinek fordítása körül a kegyes istendicséret és a d'Holbach-i filozófia összecsap egymással. Ez jelzi majd *Az álom* teljessé tételéhez segítő nagy fordulatot.

Az estve és *Az álom* szövege annak a stíluskészletnek tökéletes elsajátítása után alakult ki, melyet a Péczeli-féle Hervey kínált Csokonainak.

A reggelről és *A hives estve*²⁵ c. két vers — jellegzetes példája a 18. században végig divatozó, Paul van Tieghemtől²⁶ tárgyalt Napszak-költészetnek — stílusértékű szókészlet-egységeinek tömegét veszi át a *Hervey Elmélkedései* c. Péczeli-fordításból (175–391. lap a *Sírhalmi és Elmélkedései* c. 1790-ben megjelent kötetben, a továbbiakban ezt idézem). Ezek a meditációk az eddig tárgyalt fiziko-teológiai érveknek és ugyanakkor a „létezés láncolatának” rendkívül népszerű, Európa-szerte kedvelt szépirodalmias propagandáját nyújtották,²⁷ s ami a legfontosabb: mindennemű erudíció, absztrakció nélkül, csak az érzékeknek megnyíló gyönyörűség festegetésével. Így is kezdődik a könyv: a sírhalmok közül egy virágos kertbe megy át a szerző és ott az ember boldogságára teremtett természet eluralkodó koncepciójának megfelelően — „minden érzékenységei meg nyíltak a gyönyörűségnek”.

Nincs még egy magyar nyelvű könyv e korszakban, mely így halmozná az érzék és a gyönyör szókészletét. Az áhitat, mely isten dicsőségének és jóságának kontemplációjából ömlik el ezen a természetén, szinte csak ez utóbbit teszi fényesebbé, tündöklőbbé. Csokonai — aki alaposan elolvasta azokat a részeket is, melyek a csillagvilágok végtelenjéről, az űrről, a newtoni teremtés fenségéről szólnak — most elsősorban abból a stílus-ritegéből merített, melynek szó-, kifejezés-, kép-anyaga egyértelműen a természet érzéki gyönyörűségére vonatkozik. Hervey ill. Péczeli nem nagy művész, de hatásos író: zsongító egyhangúsággal, szüntelen visszatérésekkel, tucatnyi napkeltébe és napnyugtába, hajnalba és alkonyba és estébe szétszórt ugyanazon behízelgő, sejtető szöszerkezetekkel és képekkel él. E különbözőképp, de mindig a fény és a vidámság jegyében érzékileg gyönyörködtető természet ábrázolására állandósult nyelvi egységek rögzültek Csokonai emlékezetében, mikor *A reggelről*-t s *A hives estvé*-t megírta.

A *gyönyörűség*²⁸ jelentését barokkból, antik és humanista hagyományból eredő szóképek zsúfolása, fokozott hangulatiságú jelzők és szerkezetek kedvelése által tette Péczeli sokfélevé.

²⁵ Sententia és Pictura, ItK 1967. 531–532.

²⁶ P. VAN TIEGHEM id. mű (1960. 61–68.)

²⁷ P. VAN TIEGHEM *Le Prémantisme*, 1924, vol. II. p. 86. „si l'on mesurait l'influence d'un livre au nombre et à la chaleur des protestations d'admiration dont son auteur est l'objet de la part des gens de lettres ses contemporains, on serait en droit d'affirmer que peu d'influences ont égalé celle des poètes comme Young, Hervey et Gray”. Későbbi könyvében is P. van Tieghem Young, Hervey és a korábbi Brookes kisugárzásából indul ki, messzemenő európai rokonságokat s analógiákat fedezve fel. Sajnos, a magyar irodalomnak e vonatkozásban mindenesetre világirodalmi színvonalú alkotásairól semmit sem tud.

²⁸ Maga ez a szó, bárhol teszünk próbát, szinte laponként fordul elő a kisformátumú könyvben, pl. 175, 177 3-szor, 180, 181 2-szer 182, 183, 185, 189 2-szer, 190; ahol nem, ott szino-

A fény, a szín, a tárgy, a nap nemcsak eleven, vidám, ragyogó, pompás, hanem leginkább: *tündöklő*. „A *napnak hanyatlók tündöklő hintaja*” sorban — már Az *estve* első változatában (1792) — a *tündöklő* innen ered. E jelzőben²⁹ melynek vagy két tucatnyi példáját találtam, azt a fenti, égi fenségességet, vallásos áhitatot súríti Hervey—Péczei, amelyből Csokonai majd — a kész nagy költeményben — csak a felfokozott fény és hanghatásokat őriz meg, mindennek még fenséges magasából hajlítva a költemény gondolati-érzelmi ívét a föld, a sötét, a fájdalomosan emberi világához.

A *reggelről* és A *híves estve* ifjú költője, még mint zseniális tanuló tölti kedvét a saját érzékenysége szavát megoldó jelzők, szószervezetek és szóképek önálló versbe rendezésével, melynek végén az istendicséret — emlékéül a fiziko-teológiának — valami halk, merőben természeti áhitattá stilizálódik.³⁰ Minden, ami az érzékeket kellemesen érintő szín, fény, forma és mozgás szavaival eredetinek tűnik, Hervey—Péczeitől származik. A *reggelről*-ben a csillagok képéből való szokványos — Herveynél gyakran ismétlődő — kiindulás a „piros hajnal”-l folytatódik, „*Mely már mosolygván a nagy hegytetőkre, Napkeleti gyöngyöt hint a zöld mezőkre*”, s ha szükségtelen is a hegy és a mező közti mozgást feltétlenül Hervey kedves, ugyanily irányú leírásaival hozni összefüggésbe (178—182; 196, 202.) a *piros hajnal mosolygása*³¹ már Herveynek szóképét ismétli, a *gyöngy-hintés* szintén (vö. 176: a harmatnak tseppjei mint meg annyi gyöngyökkel; a kép azonban Gyöngyösi és Faludi óta bevett a magyar költői stílusban), leginkább azonban a versben egymást követő *bársony, prém, fűszer, koncert* (a velük járó jelzőkkel ill. állítmányokkal). „Az ég alját piros bársonnyal prémezi, S aranyos csipkével körül övedezi” (utána még egyszer „bársony burkok”) Hervey kedvelt *bársony*³²-ának egyszerű képzetét gazdagítja s komplikálja a *prémezi*-vel³³ (mely Herveynél nem kapcsolódik a bársonyhoz) s fűzi hozzájuk az *aranyos csipké*-et (ennek is van előzménye: Hervey 387. ékesíti a bársonyokat az arany virágok, 256. tispkézi körül azokat arany virágokkal). Feltűnik az ifjú költőnek a képek önálló, teltebb, kifejezőbb összekapcsolására, az összkép dúsitására irányuló sikeres törekvése. Ezután egy egész képsort vesz át Herveytől, de mily finoman módosítja Herveynek patika-

nimái: az édesség, az öröm, a vidámság, a kiesség; példasor egy másik helyről: 251: örvendetes kiesség, kies; 252: mosolygó, víg, gyönyörűség, örvendező, kellemetes; 253: kedvesség, gyönyörűség, boldogság, örvendetes elragadtatás; 254: édes, szédítő kiességek; 255: vidámon mosolygó békesség; 256: szépi, boldogság, vidám színek, szépség, gyönyörűség, 257: gyönyörűség, tündöklő, 258: gyönyörű színek, szépség, öröm; 259: gyönyörűségek, szép, víg, vígság, mulatság, 260: gyönyörűségek, gyönyörűségeink stb.

²⁹ 227: tündöklő szörök; 257: tündöklő tányér (a napé); 185: a kristálynál tündöklőbb harmat; 287: tündöklő bogarak, 374: tündöklő színek; 296: a tavasznak tündöklő színei; 289: tündöklő test, stb. és az ezeknél *magasabb* értelmű 291: tündöklő hold; 336: sok ezer tündöklő lámpások; 365: tündöklő boltozat, 199: tündöklő csillagok, 341: vidámabb fénnel tündöklő (a nap) mind csak emanációja az isteni fényességnek, mely a *legmagasabb*, és amely ugyane jelzővel tudatosul: a tavasznak — idézett — tündöklő szinciben az ő ujjának illete hat, hiába *tündökölnék* (367) a *villámások*, a fényes nap a *tündöklőbb* (uo.) istennek ad tiszteletet, és ez közvetlenebbül is elhangzik: 288: isteni jelentés tündöklő fáklyája, az absztrakt értelemmel összekapcsolva: 314: tündöklő az isteni jóság; e sorozat összefüggésében érteni meg, hogy a „gyönyörűség tündöklő sugári” mögött (230. l.) mindig az isteni erények (itt: szeretet és remény) húzódnak meg, kimondatlanul is.

³⁰ A *reggelről*-ben: fűszerzamos templom, oltár ... temjén ... befűstölök ... ártatlan érzéssel a lelket elhatja ... madarak koncerti ... a lélekben egy szép érzést teremtenek, A szelek is áldó éneket sutognak, S rá tisztelő fővel a füvek hajlognak.

³¹ 352: *mosolygni fog rém a piros hajnal*. A szerkezet mögött számos „*mosolygó*” természeti jelenség áll: mosolygó kert (228), természet (176, 197, 356), mezőség (252), nap (365) stb.

³² 199. a földet bé vont a zöld bársonnyal, 249. meg annyi zöld bársonyokkal bé-vonatott, 380. zöld bársonyok, 208. a királyoknak bársonyokban öltöztet fel (a virágok), 289. veres bársonnyal bé vonják az egeket, 177. a mi láthatárunk veres bársonnyal bé vonattatott stb.

³³ 387. prémeztetett zöldség, 249. puha pázsittal ... meg prémeztettek, 208. virágok ... prémekkel környül vétettek, 365. a viola ékesen prémezi a mi réteinket stb.

szagú virágait (a föld nemcsak teológia, hanem patika is a fiziko-teológus szemében). Csokonai: „bimbó virágokat, Amelyek kitérítvén mint meg annyi gazdag patikákat az egész vidéket”. Hervey: „A virágok, kiterjesztvén mint meg annyi gazdag patikákat az ő illatos melljeiket, meg balzsamozzák a levegő eget” (182). A *fűszerszámoz* stb. kedves szava Csokonainak, kétszer használja itt, s még *Az estvé*-ben is. Ez is Hervey-től való,³⁴ nála majdnem oly gyakori, mint a *tündöklő*. Még a *madarak koncerti*-re is ott áll a minta a Hervey-i meditációk legelején („a több madarakat is ama nagy koncertbe, melyet a Természet ad minden napon a Teremtőnek”, 176. 1.).

Nem lehet kétség: *ennyi* stilizáló szó, szókép, kifejezés *együtt* és hozzá egy az isten dicséretét pogányosan „fűszerszámos templom” rokokó berekjébe rejtő (vagyis Hervey istenességére egy kicsit még emlékeztető) versben nem származhatott máshonnan, mint Hervey—Péczei igen intenzív olvasmányélményéből, a könyv stíluslemeinek felszívásából (egy-egy ily irodalmi vagy magasabb műveltségi szó Bessenyei, Kazinczy, Édes G., Gyöngyössi J. stb. műveiben is előfordul, de nem ily gyakran s főleg nem együtt).

A *reggelről*-ben az önállósuló ízlésen túl a komponálni tudás is megmutatkozik. Nem mondható ez el *A híves estvé*-ről (1791), melynek Hervey-es stílusanyagán minduntalan áttör a költő nyugtalansága: valamit mondani szeretne, amit még nem tud megfogalmazni,³⁵ s ezért a verset magát is deformáló ismételtetésekben meg-megbicsaklik a hangja (folytonos, teljesen analóg megszólításokra háromszoros egyforma tartóztatás következik: először: *Ti, az égből jövő kedves lehelletek*, majd: *Ah! ti életadó kedves párázatok*, azután háromszor: *Oh ti életadó híves lehelletek Tőlem egy kevésé még el ne menjetek*, ezzel is végződik a vers). Az „*égből jövő kedves lehelletek*”, a „*szent árnyék*”, a virágoknak Salomonnal vetekedése csak annak jelzik a fiziko-teológiához fűződő — nagyon elvékonyult — szálakat, aki tudja, hogy a *párázat* és a *lehellet* Hervey kedvelt szavai voltak. Akkor még vallásos mellékértelmüket is érezték.³⁶ Egyébként is Csokonai Hervey egyik *fizikai* „bölcsségét” írja át verse elején,³⁷ ahol különben az egészet elrontja.

A *híves estvé* művészi kudarcának oka a hetyke indulás („a világ baját csak nevetem”) és a később beálló vigasztalódni akarás („heregő mell”) stb. össze nem illő váltásban van, abban, hogy a költő *szubjektív* érzése, vágya vagy reménye, melyet a kimondandóhoz fűz, nem tud teljesedni. Többet akar, mint amennyit A *reggelről*-ben elért, a formás kompozíciót azonban ez az előtörő szubjektivitás, a kielégíthetetlen, a kimondhatatlan elégedetlenség megakadályozza (csak tartóztatja az életadó *lehelleteket*, mert vár valamire, saját jobb szavára, a megoldóra).

³⁴ 211. szél... fűszerszámozza bé a természetet, 204. meg fűszerszámozza a levegő eget, 239. fűszerszámos fulánkjai (a rózsának), 224. hintegetik drága fűszerszámaikat, 244. drága fűszerszámmal illatozó árnyékok, 371. illat... meg fűszerszámozta a levegő eget, 386. osztogatják érzékenységeinknek a természet fűszerszámainak tiszta esszenciáikat stb., gyakran az illattal kapcsolva. Itt is van egy hierarchia: az *alacsony szag*nál többet szerepel a *magasabb rendű illat*, ennél is fenségesebbnek érezhették a *fűszerszám* és a *balzsam* konnotatív (vallásos) funkcióját. A balzsamra, mely főleg az illattal, levegővel, virágokkal s az álommal kapcsolatos, ld. 182. 224, 244, 248, 275*, 338, 386. stb.

³⁵ Sententia és Pictura. ItK 1967. 532.

³⁶ 186. kedves lehellete, 211. ez az, a melly lehell a mi kerteinkre édes párázatot, és meg parantsolja a nap nyugoti szélnek, hogy fűszerszámozza bé a természetet, 277. párázatok s fellegetskék... repdesnek, 256. párázatok s gözölgések... repdesni, 177. levegő égnek legfrissebb lehelleteit, 216. tiszta lehelleted (a természeté), 256. a természet szépségei belénk lehellettek. 193. szél... puszító lehelleted. Mindez persze végül is *isten lehellete*: az ő Isteni *lehellete* stb.

³⁷ Ez a pár sor: „hült füre testem letehetem, Amely az ugráló vért meghivesíti, Mely gondolkodó elmét megfrissíti” megint csak a patikaszagú Hervey-i fiziko-teológia egy passzusának a megfelelője: „Oly egészséges füvek nőnek körüllete, a mellyek leg hasznosabb patikái a beteg embernek. Az ő jó nedvességeknek ereje meg tsendesíti a fájdalokat... a maga hajdani rendes forgására visszatéríti a vért” 192.

Az *estve* első változatát (1792-re teszik, ld. Vargha Balázs kiadása, 1967, 98. l.), mely csak az első 32 sort tartalmazza (Ne fedd bé kedvünket hideg szárnyaiddal-ig), a végleges 88 sorából, valamiféle kiegyenlítődség jellemzi, és nem a könnyű engedékenység a szubjektivitás irányába. Inkább azt a leíró jellegű művészetet fokozza fel, mely már sikerült *A reggelről*-ben, és óvatosan, még mindig a leírás közegében engedi utána szubjektív vágyainak szálait, most már világosan elkülönítve azokat a külvilágra vonatkozó kijelentésektől, s még az előnyomuló szubjektív érzést is (jertek füleimbe; szomorú lelkem; lankadt kebelembe; rám. . . lehellet) visszafogja, visszaközömbösíti egy újabb leíró részletben (*Suhogó szárnyain a fák árnyékainál-tól a Kedves rejtekei örökre nyílnak-ig*). Ugyanakkor az „Ahl ti csendes szellők fuvallati, jertek” és a „Lengjete, oh nyájas zefirkék, lengjete” sorok pontosan *A hives estve zefirké*-inek felszólítását és tartóztatását ismétlik meg, a *Késs, mély, borzasztó éj, komor óráiddal* nyomatékos késleltetéséig. A művészi alakítás ereje nagyobb itt már, mint a mintáé, melyet pedig most is maga elé tett: ez megint csak Hervey egy este-leírása.

„Ne fedd bé kedvünket hideg szárnyaiddal” — fejeződött be, eddigi kiadások szerint, *Az estve* első változata. *Kedvünket* áll itt, az objektív, nem-személyes forma — ez csap majd át a végleges szövegben a *kedvem* alakba, a szubjektív-személyesbe. Az a műgond, az az ön-visszafojtással tökéletessé tett egyensúlyi helyzet, mely *Az estve* első változatát *A hives estve*-vel szemben jellemzi, a személyessel egyesülő általános emberi ez utáni kifejezésének alap-tartása, oly költői mozdulat, mint azé, aki a nekifutáshoz készülődve tudatosan hátrább lép.

Valószínűleg ugyan már ekkor (1792) túlömlött szubjektivitása az akkori szöveg utolsó során, de a „ne fedd bé kedvünket”-nek a „ne fedd bé kedvem”-re való átjavításához (ami 1794 előtt aligha következett be), mégis csak az 1792-ben még megtalálhatatlan sorok mögötti élmény és ezek megfogalmazni tudása kellett, ez: „Úgy is e világba semmi részem nincsen, Mely bágyadt lelkemre megnyugovást hintsen”. 1792—93 d'Holbach olvasójának, 1793 *Tempeföldjének*, 1794 kollégiumi diákjának, a renddel összeütközőnek élménye nélkül az a sor, mely az 1792-i *Az estve*-nek szövegét lezárta, nem nyílt volna fel, s nem engedte volna felszakadni Csokonai—Rousseau vádbeszédét.

Hogy a költemény szerves egésszé váljék, hogy a fiziko-teológiai könyvből asszimilált, új érzékenységgel átítatott stílusba minden törés nélkül, abból következőleg illeszkedjék a Rousseau-i érvelés, ezen a ponton kellett a mélyebb önmegismerésnek közbelépnie, a „Késs, mély, borzasztó éj. . . Ne fedd bé kedvünket. . .” pontján, és még ekkor is némileg Hervey szövege segített — ámde már az a várakozás-vágyakozás teljesült be, mely *A hives estve*-ben jelent meg először.

Az 1792-es *Az estve* tehát még mindig Hervey szövegét követi, legalábbis az első leírás (14 sor) és kisebb mértékben a második („*Suhogó szárnyain a fák árnyékainál*”-tól a „*Kedves rejtekei örökre nyílnak*”-ig, 23—30. sor) rendjében, valamennyire még — erősítő motívumként — a világ elijesztő lármájának rajzában is. A költő azonban már nem *A reggelről*-nek és *A hives estve*-nek tehetséges, de kezdő szerzője, a Hervey leírása rendjében megjelenő tények nála teljesen átalakulnak, nagylélegzetű, pompásan kiegyensúlyozott égi-földi látomás egyiségében.

Az estve és *Az álom* minden kiadásban közvetlenül egymás után áll. *Az álom* kezdő részének sugallója ugyancsak Hervey könyve: az este és az álom leíró-meditatív részei ebben szorosan egymásra következnek. Csokonainak az este, éjjel, álom iránti különleges pszichikai érzékenysége e filozofikus könyv-élmény átdolgozásával alakult egy a felvilágosodás radikális filozófiáját asszimiláló nagy költészet alapérzelmévé, klasszikus fegyelmezettséggel.

Az Estvéli Sétálás (250), a Nap lementte (257) stb. fejezetkék a Setétség-éig (271), majd az Álom (275), az Álmodozások (277) és az Éjjeli látások (281—4) adják *Az estve* és *álom* első, nem teljesen, de művészi szempontból szinte tökéletesen érett szövegének kezdő motívumait és stílári nyersanyagát.

A napnak hanyatlik *tündöklő hintaja*,³⁸
 Nyitva várja a szép enyészet ajtaja,
Haldokló sugári halavánnyá lészenek,
 Pirúlt horizonunk alatt elenyészenek.
 Az *aranyos felhők* tetején lefestve
 Mosolyog a *híves* szárnyon járó *estve*,
 Melynek új balzsammal biztató harmatja
 Gyöngy cseppjeit a nyílt rózsákba hullatja.

A *madarkák* meghűlt fészkeik szélein
 Zengenek búcsúzó nótájok rendjein.
 Szomorún *hangicsál* fészken a pacsirta,
 Feljebb csak a *dalló filemile* bírta.
 A vadak, farkasok ülnek szenderedve,
 Barlangjába mordul bömböl a bús medve.

Az „*Ah! ti csendes szellők fuvallati, jertek*” sortól kezdve A *híves estvé*-ből ismert felszólítá-
 sok hangzanak fel, de a kialakuló újabb pompás leírás (*Suhogó szárnyával-tól*) még mindig
 tartalmaz néhány jellegzetes Hervey-i stíluselemet (pl. a „fűszerszámozott theátrum” jelzője,
 ld. előbb, vagy maga a *theátrum*, is, Hervey-nél: 178. „*ama dítsőséges theátrumot* (az égbőltről

A nap közelget futása *tzéljához*; ... az
 6 tűzes *szekereknek* kerekai ... meg sikamlot-
 tanak ... még nagyobbnak mutatja *tün-
 dőklő tányérját* ... Az 6 *haldokló sugárai* ...
 gyönyörű színeket tsnálnak. — Nézd mint
 szépi meg a le felé siető nap a körülte
 lévő *felleget* ... s miképpen tsipkézi azo-
 kat körül *arany virágokkal* (256—258. l.)
 A 261—62. lapról:

A meleg nap után bé állt a *híves este*,
 a meg hervadt plánták kezdenek éledni ...
 a *harmat gyöngyei* ... ezek a megbetsülhe-
 tetlen nedvességek *tsepperként össze állván*
 szint úgy megfrissítik elálélt plántáinkat,
 valamint az álom meg ujítja fáradt tetemin-
 ket. — Édes magánosság ...

A *madarkák*, melyek a természetet vig
hangitsálásaikkal éleszteti láttatnak, meg né-
 multak ... nem hallók egyebet a *bus filemile*
 panaszaival (259).

A *Patsirtáról* külön *kis fejezet* szól (286—
 87), *később. Ugyancsak távolabb*: Már most a
 ragadozó fenevadak ki jönnek sürtő tanyáikból
 s barlangjaikból ... A ragadozó farkas ...
 (272—73)

³⁸ Csokonai verskezdeté Brookes-ével és más nyugati leíró költőkével csak általánosság-
 gokban egyezik meg, többeknek inkább a gondolkozása vág egybe Csokonai Hervey-ével,
 és természetesen a nap kocsiának, ajtón való távozásának antik és until ismételt toposzára
 lehetne felhozni számos példát. A nap-szekér (Phaethon, Phoibosz) mitikus képét Csokonai
 jól ismerte Hervey szövegétől függetlenül is. Ezt az ősi közhelyet, melyet minden kisdíák
 előbb látott maga előtt, mint a nemesi udvarházak hintóit (SINKÓ ERVIN ugyan, Csokonai-
 könyve 91. lapján, vulgarizáló naivsággal azt hiszi, hogy e képszerű kezdésre a „nagy nemesi
 udvarház kapuján begördülő hintó” gyakori élménye inspirálta volna Csokonait) a felvilágo-
 sodás magyar költői is gyakran alkalmazták. Csokonai ismerte e versek többségét, nagy
 memóriájával meg is tarthatott belőlük stilisztikailag felhasználható. Mellőve most azo-
 kat a verseket, melyeket nem ismerhetett meg (pl. Anyosét: *A lenyugovó naphoz*, 1778),
 csak három olyanból idézek, melyek semmiképp sem kerülhették el figyelmét. Bessenyei (az
Estvéli gondolat-ban, ld. Hunyadi László toldaléka, 1772, újra megj. Bessenyei Gy. kisebb köl-
 teményei, 1937, Belohorszky kiad. 7—8. l.): „A nap meg-hevitén egyszer nagy világát *Hanyat-
 lik* egérül alá húzza magát. *Aranyos sugára* a bércek hegyirtül Lebegő árnyékkal térségeinkre dül.
 Az égnek hivesült magas kárpitjai *Kékülnek*” stb. Említi a „lármás természet-et is (aláhúztam
 azokat a szavakat, melyek megegyeznek a Csokonaiéival; a kevésé iskolásan művelt Bessenyei
 nem használja a napszekér képét). — Pálóczi Horváth Ádám (Kazinczynak, 1789. jún. 8. Kazin-
 czy-levelezés I. 377. l.): „Im 1 nappali kerületét már a nap befutotta, És szikrázó kerekait a ten-
 gerbe mártotta: Piros színre festi földszint a Nap-nyugot határit. ... Tanítja a mesterséggel híres
 Apelleseket” stb. — Gyöngyössi János (Alvintzi Gábor úrnak, megj. Gyöngyössi Jánosnak Ma-
 gyar Versei ... Alkalmatosságra ... Kiadta Szatsvai S. Béts, 1790. 155. l.): „Miként a Nap, mi-
 dőn arannyal borított Ágyas-háza ezüst ajtaján ki-nyitott, Ki-szabott abrónsát színés nélkül
 futja ... Egy szunnyodhatatlan szemes Gazda képe ... El-nyugszik láng-színű bársony nyosz-
 lyáján ... Így nyugvók-el Báró Alvintzi Gábor is ...” — Az allegorikus képpel szemben Csokonai
 a tárgyiasan leíró használja, a hasonlításat is kerüli (a *Mint mikor a nap* ... kezdet Fazekasnál
 előforduló alkalmazásának újszerűségére ld. Görömbei Andrásnak az ItK-ban megjelenő tanul-
 mányát).

frja), a fuvallat-ok s a lehells stb.). A legérdekesebb talán Herveynek az a *szomorú melancholiája* (183. az egész természet szomorú melancholiába esik), mely Az este e korábbi változatában *csendes melancholiá-vá*, Az este végleges szövegében *vidám melancholiá-vá* lesz, a költőnek már teljesen egyéni érzését fejezve ki (akár Herveyből való a *melancholia* szó, akár nem).

A „Késs, mély, borzasztó éj...” tartóztató, teljesen szubjektív jelentésű felszólítása csak annyiban kapcsolható össze Hervey *Setéség* c. fejezetkéjének leírásával, amennyiben itt *objektíve* késlekedik, ill. csak lassú átmenetben köszönt be a sötétség.³⁹ Nem lehetetlen, hogy ennek sugallata vagy emléke is belejátszott a „Késs, mély, borzasztó éj... ne fedd béd” folytatásba, mint ahogy — említettük — az első változat *utáni* fájdalmas önjellemzésnek is (*Úgy is e világba semmi részem nincsen... Mikor a világnak lármáját sokallom*) lehet köze, de már csak nagy általánosságban, ahhoz a konvencionális panaszhoz, mely Hervey-ben olvasható ugyanitt a nagyvilágról és az annak csalárdságával szemben álló „édes magánosság”-béli boldogságról.⁴⁰

Az *álom* (1791-re tett, de alighanem szintén 1792-es) korai, részleges változatában Csokonai lényegileg folytatja Hervey szövegének, Az *estvé*-ben hasznosított részlet után következő lapoknak kiaknázását. A Csokonai-vers három mozzanata felismerhetően egyezik Hervey gondolatmenetével, s fel-feltűnik a terminológiai hasonlósága is. Az *álom* ugyanakkor e korai alakjában is már önálló s kitűnő költemény, az átvett elemek új egységbe épülnek.

Csokonai

Az éjjelnek barna palástja van rajta,
Beborítja véle a földet s az eget,
Melynek hús *balzsama* a benne feredett
Szemhéjajknak édes nyúgovást engedett
Lágy karjain fáradt érzékenységeknek
Ringatja s egy másik világba tesz minket.
Ringatja s egy másik világba tesz minket.
Ápolgató karral kötésink feloldja,
Ellankadt erőnkhez új erejét töldja,
Megtört érzésinket simítja kezével,
Új életre hozván gyógyító mézével,
A terhes *gondokat* *rablánc*hoz fűzi,
Szívünkbe a Léthe partjaira úzi.
Minthogy a világ bajoknak érzése
Éltünknek legnagyobb terhe s szenvedése

Hervey (258, 273)

a föld színét *barnálló* setéség fedezte bé ...
A setéség mindeneket *béborított* ...
261: az édes álom kezdi *ringatni ellankadt*
tagjainkat, fel függeszti munkáinkat ...
Az *Álom* c. fejezetből 275. l.: a munkás ember
el lankadott ... szüksége van *olgy balzsamra*
melly *el menti erejét* vissza szerezze. Ezt
tselekszi pedig a tsendes álom, mely mind
a lelket mind a testet meg frissíti. Meg
szűnven a munkától a kezek, a több tagok
is lankadnak, az elme le teszi a *gondoknak*
terhét ... az álom öszve *lántzolja* tehetsé-
günket. Mig e munkától való meg szűnés s
tsendes nyugalom tart, az alatt ... a gon-
dolkozó tehetség meg ifjodik

Az álombeli „másik világ” közbevetett képei szintén Hervey nyomán alakultak ki:

Álmodások 277–278.:

... egy másik világba tesz minket,
Hol sok ezer képpel elménk játszódtatja
Valóság képébe tűnő ábrázataja.
Most az öröm arany hegyeit ígéri,

Az okosság fel függeszti mintegy míg az
álom tart, a maga hivatalát: azért is a kép-
zelődés ki szökven ezen strázsájának vigyá-
zása alól, sok féle kitsapongásokat tsinál,

³⁹ „Különös szerete s gondviselése Istennek erántunk ez is, hogy a setéség nem borít el egyszeriben, hanem lassanként nekeddik. Eleinten nem egyéb, hanem egy szürkellő fátyol, mely gráditsonként barnodik s feketedik meg. A nagy világosság után rémítő lenne egyszeriben a sűrű setéség...” 271–272.

⁴⁰ Csokonai: *Úgy is e világba semmi részem nincsen, Melly bágyadt lelkemre megnyu-
govást hintsen; Mikor a világnak lármáját sokallom...* stb. Hervey: Édes magánosság,
melly nagy gyönyörűségére vagy az érző embernek! E világ olyan mint a meg haragudott
tenger... E világ a tsalárdság iskolája... E zűrzavarnak... helyén... De a magános-
ságban lakik a békesség s tsendesség... itt... társalkodhatom tulajdon szívemmel...
itt öszve szedheti a lélek az ő elszéledett erejét, 262–3. Hasonlót olvasni Youngban, l. 368–
69, stb. „Ez életnek álhatatlan Theátruma el-tűnik ilyenkor előttünk” 370.

[illegible]

tekben sötétnek s koszorúkkal ékesítettnek, mikor az ő testeik a szalmán hevernek... Mások az ő pompás házaikból sötét töl-

**A halálnak képét öltözve magára,
Bennünket holtakká tész en utoljára**

281. l. a test ... az álomban a holt testhez hasonló vala? (Az *Éjjeli Látások c. kis fejezetéből, uo.*): Most jelennek meg az egygyűgyű népek vélekedése szerint, a haltaknak lelkeik. A félénk képzelődés tsinál magának sok tündéreket, melyek a setétben feléje közelgetnek. Ilyenkor azt beszélik sokan, hogy nagy nyögéseket hallanak a temetőben stb. 283. azoktól a semmiktől félünk, a melyeket tsinál magának képzelődésünk. .

⁴¹ Kazinczy erről 1793. júl. 27-i levelében tájékoztatta Kis Jánost, a deista, sőt talán a materializmus felé hajló gondolkozó telkenkezésével (Kazinczy Levelézése, II. 298.)

hatunk, annál is inkább, mert az a nagy személyiség, aki őt és Csokonait e munkára buzdíthatta, nem igen lehetett más, mint Péczeli — Péczeli 1792 decemberében halt meg, épp elég friss fájdalmat hagyva hátra az őt szerető debreceniekben, hogy az 1793. október 10-i dátummal Kazinczynak ajánlott könyv előszavában még ily meghatottan emlegessék — bár név nélkül. A sugalló személyt illető feltevésemet még valószínűbbé teszi Csokonainak az ugyane könyv elejére illesztett *Nagy Sámuelhez* c. verse (Vargha B. kiadásában 1793-as), melyből kiérezhető, hogy Péczeli helye, melyet Nagy Sámuelnek kell elfoglalnia az új művel, nemrég üresedett meg, és hogy Nagy Sámuel és Csokonai szorosan Péczeli nyomában haladnak tovább („Herveyt, Youngot becsülni Megtanulta nemzetem: Sander övelek fog ülni, Ezt előre hirdetem”). — Péczeli haláláról ugyanúgy mondja, mint Nagy Sámuel: „Ő elalva, néki vége!” — Másik érvm filológiai természetű. Kazinczy egy 1792-ben (Kazinczy Lev. II. 283—285. l.), Ferenczi Zoltán szerint (Csokonai, 1907, 26. l.) 1792. aug. 26-án Csokonaihoz írt válaszlevelének mellékletében (ld. Kaz. Lev. II. 283—285), mely megjegyzéseket tartalmaz a Csokonaitól neki megküldött versekre, találom a *szóllani és új* „kritikáját” (uo. 285.) s *ez a két szó egymás után* csak a Sander-kötetbe fordított *Hymnus*-ban áll együtt, más akkor írt versében nem. A Sander-kötetbe készülő egyes verseit Csokonai tehát már 1792-ben elküldte Kazinczynak.

Mindez azt bizonyítja — de legalábbis igen valószínűvé teszi — hogy Csokonai a Hervey-ből kiinduló költői gyakorlatával csaknem egyidőben, vagy nem sokkal az után már a Sander-féle fordítás munkáiban mélyedt el, s ezzel — nem annyira az újabb, „fiziko-teológiai” tartalmú versek, mint inkább az ugyanezek, ez ügyben kezébe kerülő d’Holbach izgató hatására — kezdődött el *Az álom és Az estve véglegessé tételének legfontosabb fordulata*.

Fogadjuk el csak azt, ami teljesen bizonyos lehet: hogy Csokonai a Sander-szövegeken 1792 közepétől 1793 végéig dolgozott. Ekkor írt egyéb versei sajátos módon — minden belemagyarázás nélkül — a Hervey-féle teleologikus-istenes világképtől való eltávolodását éreztetik. Alig lehet kétséges, hogy az egymáshoz időben közel álló versekben kifejeződő természet-tudományos világiasság a Sander körüli újabb világnézeti problémákkal függ össze. A *hir*-ben (1792) és az 1793 elejére tett *A híres Rácz Sámuel urhoz*-ban Boerhave-et emlegeti, aki La Mettrie mestere volt (az *Homme—Machine* egyik forrását is ő adta, ld. Ehrhard, 688. l.), ezekhez egészen közel (1792-ben) írta pompás „kozmológiai” köszöntőjét *Horváth Ádámmhoz*⁴² (akinek kapcsolatait a fiziko-teológiával s a lét láncolatának elvével röviden szintén illusztráltuk már), és ebben Csokonai éppen nem úgy viselkedik, mint aki megszívlelte volna a világok közti bolyongás vízióitól nem idegenkedő, de az ilyesmitől mégis csak eltanácsoló Young szavait: „De miért-is fárasztom magamat a meg-mérhetetlen térségekben! Jöjj-vissza kevély képzelődés; esmérj meg, hogy határ vettetett tenéked, és a Teremtőnek csuda dolgait össze-nem járhatod... Miért akarna az ember bolyongani ama nagy üregben, melyet el-fedez előttünk az ő világával?” (II. 123—4). Csokonai vidám elfogulatlansággal és együttérzéssel festi elénk „a végtelen üreget” nézegető, a „sok ezer világokat felfedezgető”, a „Minden végtelen abroncsait” feljáró barátját, csak ennyi (Hervey-es? karteziánus?) álmélkodással tisztelegve a Teremtő előtt:

Imádja mély tisztelettel az örök Mindenhatót,
Aki csak egy légyen szóra ily dicsőt formálhatott.

⁴² Pálóczi Horváth kutatása — melyhez újabban Vörös Károly kitűnő értekezése (Adalékok P. H. Á. életéhez, 1958) egy vonatkozásban komoly eredményeket és érveket adott — nélkülözhetetlen irodalmunk és Csokonai teljesebb megismerése szempontjából. Jó költő volt, némelykor csodálatosan csokonaias szépségű strófákat írt. Itt idézem néhány sorát, a Vidám Haldokló-ból, mely a tárgy miatt is érdekelhetette Csokonait: „De mit? — hát csak ugyan el-kell-e már mennem? 'S a' mi valék, tovább nem lehet-e lennem? ... én kies halmaim l. S azokról álmodó szerelmes álmaim l Mik vagytok egyebek most? ha nem kínjaim Nagyító, szárnyra költ tündér madaraim” (Hol-Mi, 1793, 216., 219. Megjelent előbb a Magyar Múzeumban is.).

Ez a kis bók (nincs-e benne malícia?) nem takarja el, hogy a költeményben megismételt „végetlen” valami istennel egyenrangú princípium, és hogy (bár e dicső teremtés előtti bók fiziko-teológiának tetszik) a költő az embert már egyáltalán nem tartja a természet középpontjának.

Bujkál a tágas mindenben egy világról másikra,
A föld neki csak egy porszem, a nap tüze egy szikra,
Onnan feljűl letekintvén, e világot megveti,
A port s az abban kevésen mászó férget megveti.

Young és Hervey buzgó olvasójából a Voltaire-i *Micromegas* csapongó vidámsága int felénk. Vagy: *A vidám természetű poéta*. Hiszen ezt a verset is ekkor írta (a kiadásokban mindjárt a Rácz Sámuelhez intézettre következik) és ez a vidám természetű poéta csakugyan megtagadja Herveyt, Ányost⁴³ és a komor Youngot. Az enciklopédiák, a dictionáriumok iránti vonzódása (*Broughon religiói lexiconára*, 1793; ebben is inkább a vallások sokfélesége érdekli, mint a vallás; itt is említi Péczelit) és végül: az, amit a *Trocheus lábakon* című versében Kazinczyhoz írt — a Pálóczi Horváthoz intézett köszöntő méltó pár-darabja ez! —, egyértelműen rávilágít arra, mi volt a Kazinczyt 1793-ban meglátogatni akaró fiatalember tarsolyában az a valami, ami elméjét is oly mélyen foglalkoztatta: a Nagy Sámuel-féle vállalkozáson kívül (Nagy Sámuel említi a versben) a *Tempefői* és *Goráni*, vagyis *Martinovics* írása.

Jeleztük már, mennyire fontos a *Tempefői* megosztott, kettős lelkülete, vidámsága és szomorúsága, ha úgy tetszik: vidám melancholiája Az *estve* életérzésének, lírai alap-tartásának kialakulása szempontjából. Goráni—Martinovics neve viszont az ennek filozófiájával egybevágó d'Holbachot juttatja eszünkbe, akinek sugallata pedig Az *álm* tökéletesítéséhez, véglegesítéséhez volt nélkülözhetetlen.

Heinrich Sander *Von der Güte und Weisheit Gottes in der Natur* (Carlsruhe, 1780, 1784) c. könyvének teljesen átdolgozott fordítása előtt Nagy Sámuel 1793. okt. 10-éről keltezi a Kazinczy-nak szóló ajánlást (az irigyek ellen Kazinczyban „pánczérját” lelheti a fogyatékos munka), és Az *olvasóhoz* szólva, igen érdekes támpontokat nyújt e kis debreceni kör világnézetének, tartalmának, tendenciáinak vizsgálatához.

Furcsa kettősség, vád és védelem bujkál ebben az előszóban, mikor Nagy Sámuel d'Holbach⁴⁴ gondolatával szembesíti a magát. Előbb ezt írja: „Alig volt még olyan könyv, mely oly világosan és egyenesen igyekezett volna le-rontani ezt a nagy igazságot [hogy ti. „a vallás és minden boldogságunk azon az alapon áll, hogy van isten”] s azzal edgyütt az emberi boldogságot; mint ama Természet Systemája titulusú könyv, mely ez előtt egynehány esztendővel Mirabaud neve alatt jött ki, melynek ha nem Helvetius-is maga, de ennek a különös gondolkodásu Frantziának — nem tudom ha Böltsnek vagy Természet Barátjának nevezzem-e — tanítványa volt a Szerzője (IX. l.)

A célzat tehát kegyes, istenes — ennek propagandáját szolgálja a kiadvány népszerűen természettudományos színvonalon — ugyanakkor a könyv maga oly vívódásból született, melynek vád és védelem-visszhangja még ebből az előszóból is kihallható.

A vád: e „hibás születésűn” (ti. Mirabaud—d'Holbachon) annyira kapnak „ez boldogtalan kétkedés örvényébe vezetett sok fél tudományu ifjak”, hogy a szerkesztő és fordító Ray, Derham, Nieuwentyt stb. fiziko-teológiai természettudományosságával kívánja (Sander útján) jobb meggyőződésre (istenes felfogásra) bírni őket.

⁴³ Csokonai a költemény második szakasza második felében (ciprus, árnyék, hold, sir, szél, bágyadtság) Az egy boldogtalanok panaszszai 2. és 3. strófájából csinál pastiche-t.

⁴⁴ d'Holbach természetesen mindig Mirabaud néven szerepel. E névvel jelent meg 1770-ben a *Système de la Nature*. Későbbi hatása Kölcsey körére alighanem ebben a felszín alatt folytatódó debreceni deizmusban gyökerezik, (ld. Kölcsey kiadatlan írásai, 1968).

A védelem: már abban a kis elismerésben is hangot kapva, mely közbevetőleg bölcsnek vagy a természet barátjának nevezi az Európa-szerte s főleg Franciaországban botrányt keltett Helvetiust, d'Holbach mentegetésével felfokozódik. „Könnyű azt meg-fogni, hogy mehetett arra ez a heves természetű és eleven képzelődésű Philosophus. A milyennek lenni őtet meg-mutatja az ő írásának módja. — Tudniillik, midőn látta a Vallás színe alatt el-nyomattatni az ártatlanságot, látta, hogy nyög az emberiség a járom alatt; ő a vallást tsak azoknak írásokból ismer-vén, kik azzal tulajdon hasznokra viszsa éltek; s meg-lehet, hogy azoktól maga-is szenvedett; könnyen arra vetemedett, hogy azt állítsa, hogy a Vallás nem egyéb, hanem tsalárd emberek-nek költeményje. . .” (XI. l.)

Aki így védi azt, akit feltétlenül támadnia kellene (végül is csak „tudatlanságát árulta el” Mirabaud, mondja átlátszóan Nagy Sámuel), az vonzódik, vagy vonzódott is az ellenfélhez.

Csakugyan: a Nagy Sámuelnek kegyes könyve előtti bevezetések egy olyan álláspontra utalnak vissza, mely a szerkesztő korábbi materialisztikus — deista gondolkodására volt jellemző. A könyv előszava ugyan már a lázadó gondolat megtörését mutatja, a nem ellenálló, belső fenntartások nélküli visszapártolást a kegyességhez. De hogy Nagy Sámuel valóban más-honnan, eredetileg radikálisan tagadó álláspontból érkezett el ide, az világosan kitűnik abból a fordulatot bizonyító levélből, melyet 1794. febr. 15-én (tehát vsz. még a könyv megjelenése előtt) küldött Kazinczynak (ld. Kazinczy Lev. II. 331—338). E levél egész értekezés, melynek első felében Nagy Sámuel adja elő materializmus és idealizmus közt ingadozó filozófiáját, másod-ik felében pedig Horváth József kantiánus fejtegetéseit közli. Nagy Sámuel egész kis vitairat-tot küld Kazinczynak, melyből kitűnik, hogy még nehezen tudja belátni a lélek testetlen voltát, csak hajlik e felé. „Noha én nem vagyok a Lélek Testetlenségéről meggyőződve, de tsak ugyan azt hihetőknek tartom”. (Kazinczy Lev. II. 331. l.) Ezzel a kétségeskedésben is progresszív gondolkozással egybevág az a figyelem és megrendülés, mellyel Bacsfányi meghurcoltatásá-nak hírére fogadja (uo. 336. l.).

Csokonai ebben a körben ismerkedett meg d'Holbach-hal és — *A természeti morál* c. d'Holbach-fordítása (vö. megfelelőjét *A természet rendszere*, id. magy. kiad. II. rész, XIV. fej. 512—520. l.) és *Az átom* kellőképp bizonyítja — közelebb állt, talán még 1794—95-ben is, a materializmushoz és ateizmushoz, mint kétségeskedő barátja.⁴⁵ Materialista vallomása azon-ban a fiziko-teológiai költemények készítésével egyidejűleg, azok időszakában tette teljessé *Az átom*-ot: a halhatatlanság elutasításával akkor „szakította szét” eszmeileg a „lények nagy láncolatát” amikor kis közönsége — már aki tudott arról, hogy ő fordította a Sander-verseket — vallásos versek buzgó magyartírójának vélhette. E kettősség csak feszültséget kelt a nagy versekben, nem jelenti azt, hogy Csokonait önellentmondásban kellene elmarasztalnunk: a deizmus kettősségéről van szó, és alapjaiban a felvilágosodás világnézetét átjáró ellentmon-dásról. (vö. L. Goldmann: *L'Illuminismo e la società moderna*, Einaudi, Torino, 1968 47—48 és külön fejezet a felvilágosodás és a keresztény vallás viszonyáról, 65—95).

A Sander—Nagy féle könyvben a Nagy Sámuelhez írt versén kívül tizenegy oly fordítá-sa⁴⁶ jelent meg, mely a szép természet lelkes leírásával, az eddig tárgyalt napszak-költés mű-

⁴⁵ A fent idézett levél alapján JUHÁSZ GÉZA (ItK 1966, 401., Talányos Csokonai? c. érdekes vitacikkében) azt állította, hogy akkor „a kollégium leendő papjai és tanárai közt heves vita folyt a materializmusról”. A levélből ez a szélesebb körben folyó heves vita nem derül ki. Egyetérttek Juhással, hogy ez után alkotta meg Csokonai *Az átom*-ot. De a d'Holbach-hal való megismerkedés — a fordítói együttműködés 1792—3-as kezdetét tekintve — korábbi lehetett. Juhász Géza különben téved, amikor ő is elhiszi, hogy *Az átom* mottója a Bibliából való. Ugyancsak teljesen téves Csokonait néhány kiváló megnyilatkozása alapján kész mate-rialistának és ateistának állítani be, mint Juhász tette: valójában a deistának 1793—4 körül lehetséges, és ideig tartó radikalizálódásáról lehet szó. Teljesen egyetérttek Julow Viktor válaszcikkével (Talányos Csokonai — tragikus Csokonai, ItK, 1967 181—186).

⁴⁶ 35. l. *A természettel való barátság és társalkodás* (a címet a próza-szöveg utolsó szavaiból alakították a kiadók); 85—86 *Hymnus* (a könyvben a próza „egy szavával ujjakat teremt mon-

fajában kívánja szolgálni a teremtmény dicséretét, a fiziko-teológia szellemében. Kívánja szolgálni, nyilván a megrendelésre, mert furcsamód mégsem szolgálja igazán.

Sajátságos, hogy épp abban a versben, mely tárgyát tekintve azonos a Hervey nyomán elkezdett, vagyis a Sanderi *Az estvé*-ben, az eredetitől eltérően a magyar költő elfeledkezik isten dicséretéről. Egyszerűen elhagyja.⁴⁷

A fejlődés tendenciája szembeszökő. Míg Hervey szövegéből azt a részletet tette költői imitációjá tárgyává, amely maga is csak a természetéről szolt, az újabb *Az estvé*-ben az egész istendicsérő eredetét forgatja ki jelentéséből, és csak a természet leírására redukálja mondanivalóját, a leírást meg is bővítve a némethez képest; megnöveli a természetfestő részt, és lehagyja isten dicséretét (ebből is érthető, hogy az Ujj Bétsi Magyar Muzsában csak mint leíró vers szerepel, *Az Estvének le-írása* címmel). Ám a leírás ez esetben a tanulság leghagyásával mutat túl önmagán, világnézeti állásfoglalásra is.

A tendenciának másik bizonyítéka az, hogy e versátdolgozás „istentelenítő” eljárása Hervey-es⁴⁸ stílusban megy végbe: vagyis a Hervey-től adaptált stílus közegében fedezhető fel egy a Hervey szemléletétől is (Hervey és Sander egyformán fiziko-teológus) eltökélten távolító mozgás.

S amihez közelít — ez is a tendenciához tartozik! — az meg éppen a végleges *Az estvé*. Az első, Hervey-es változatot a Sander-i, de ennek vallásos célzatát mellőző *Az estvé*-nek oly terminusai szépítik tovább, mint a *szunnyadás*, a *kellő* (zefírek), s még inkább *Az éjszaka* című-

data után cím nélkül áll); címükkel: 322—24. *Reggelnek leírása*; 324—26. *Dét*; 327—28. *Az estvé*; 328—29. *Az éjszaka*; 424—27. cím nélküli öt kisebb, istent dicsőítő vers. — Az ugyancsak Nagy Sámuel fordította *Psychologia Campeából* (Pozsonyban és Komáromban, Wéber S. 1794) V. S.-nek szóló ajánlásába véleményem szerint nemcsak a *Tanúnak Hívott Liget* parafrázisa került át (mint Csokonai Lillához írt előbeszédjéből tudjuk), hanem előtte az ajánlásnak egész természetleíró része a Sander-kötet versfordításainak stílusában készült, itt-ott felismerhető Csokonai fordítás-részletek átvételével, pl. „Majd egy tsergedező patakhoz értünk, melyet tükör üveggel vont bé maga a Világ kutfeje” 3. l. vö. a *Reggelnek leírásában*: *Hoi sok patak foly, s mentibe csergedez, Mellyet felülről tükör üveg fedez*; ez a német eredetiből hiányzó kép (ott ez áll az 1780-as kiad. 340. lapján: Der Bach rinnt spiegelnd über sie ti. die Wiese) Hervey stílus-hatásra került át a Sander-vers fordításába (ld. Hervey, 185. harmadik tseppjei mint megannyi prizma, vagy szegeletes üvegek; 258., hasonlóvá tészik a tengert a mozgó üveghez). Arra, hogy más vonatkozásban is gyanítható Csokonai közreműködése vagy Csokonai részletek átvétele a campei Psychológiában, ld. VARGHA BALÁZS jegyzeteit a Csokonai Emlékek, Bp. 1960, 583—585. — De *A magyar Litteratúrát illető levélben* (1796. márc. 29. és Tóldalék); Csokonainak nem a költői alkotásmódját bírálja a névtelen hanem egy dagályosnak minősített stílus kritikájával int a debreceniek felé (szerzőjét Vargha a pesti piaristák között keresi. Majdnem bizonyosra vehetjük, hogy e levelet Révai Miklós írta, az önéletrajzi adatok, a régi könyvek és a tiszta magyarság szeretete, a tény, hogy egy évvel előbb is írt Révai a Magyar Hirmondóba ld. BÁNÓCZI J. Révai M. élete és munkái, 1789, 255. emellett bizonyít.). — Csokonai és Nagy Sámuel együttműködésének egyik különös tanulsága az, hogy míg a költőben joggal nőtt önértékének tudata, nevét — versei többsége eddig neve nélkül jelent meg — a közönség alig ismerte. Jellemző, hogy a Sander-kötet *Az estvé*-je Az Ujj Bétsi Magyar Muzsa 1793-i „Első esztendeje” II. füzetében (vsz. már 1794-ben) a 21. lapon Nagy Sámuel névalírásával jelent meg, (de csak a Meg-fog mindent kezdetű sorral bezárólag), ami — s ez még vizsgálendő — jelentheti azt is, hogy kettejük együttműködése a versek fordításában is szorosabb volt annál, amilyenek eddig véltük.

⁴⁷ Sandernél, Der Abend, 341. l. Így kezdődik: Du, der du sanft aus Purpurhöhen blickest Du holder Abend und die Welt erquickest, Die durre Welt mit kühltem Duft. Wo bleibst du? Komm auf Zephyrs Schwingen... A második strófában már megjelenik Der Gott und Welterschaffer... A 23 soros vers isten áhitatos tiszteletével is végződik: Unendlicher — die grossen Werke Wer singt sie? stb. Még az angyalok sem méltóképp, mondja a német. A magyar a munka „unalmát” feledtető álommal végződik.

⁴⁸ Szükségtelen részleteznem, hogy a *lefestve* ülő este, a *bársor*, a *gőzbe feresztés*, a *lep-lek*, a *fáklyák* stb. mind a már idézett Hervey-fejezetek szavai, fordulatai, s hiányoznak a németből.

ből az az erős kontraszt, melyet az elcsendesülés, a körülötte beálló „csuda nagy figyelem” és a versben kifakadó csodálkozás közt, de ugyanakkor az istendicséret és az ennek többszörösére felnagyított természetleírás arányai közt alakít ki Csokonai, majd még egyszer akkorára növelve versét (de nem isten dicséretével), mint az eredeti volt. Míg a Hervey-t követő első változatnak nem volt köze (az eredetit nézve) a természeti magányban kifakadó, szólni akaró ember attitűdjéhez, ezt csak *A híves estve* kérelései sejtették előre, explicite is megvan már a beszélni akarás, versre fakadás helyzete — sokkal jobban kibontva, mint a sablonos, jelzésszerű németben — a sanderi átköltésben. Számos egyéb — a sanderi *Az éjszaká*-ban olvasható — kép csak megerősíti a már korábban versbe vettekét (pl. „S böggének, úgy ezek is nagy neved énekelik. Mennydörög a barlang, a rettenetes fenevad hang A hegyek öblibe reng, kő üregébe kereng, Éktelenül ordít az oroszlány. . .” vö. a Hervey-i „Már most a ragadozó fenevadak ki jönnek sűrű tanyáikból s barlangjaikból. . . dühös oroszlánnak ordítását. . .” 272. 1.; vagy magában a prózai részben oly visszatérő képek, mint a „lármás világ felszerkenése” 5., a „nyári nap elenyészése” 6., a „hangítsáló madarak legelső koncertje” 10. stb.).

De *Az estve* vadjai, barlangjában bömbölő medvéje már nem isten „nagy nevét énekelik”, mint a sanderi *Az éjszaká*-ban. Minden transzcendens vonatkozás lefoszlik e természeti világról, minden lény léte és értelme önmagában van. S ha valaki túlzásnak találná a sanderi fiziko-teologikus versek átfordításáról, kiüresítéséről előadott érveket, olvassa el azt a kis remekművű betétet, mely — a különben is nagyon átdolgozott, meg bővített *Der Mittag* magyarításában a *Dél*-ben — teljesen eredeti, és úgy hat, mint egy izes gúnyolódás az egész fiziko-teológiai világképpel.

A nap a kunyhók tetejét halatta,
E világ üstjén, tüzel ég alatta;
Vagy ha a gyeplőt Phaetonnak adta,
Öszve szakadt a’.

Éget a forró homokok fővényje
A juhásznénak csuda főzeményje
Szolgafán függ s forr, Ropog, ég sövényje
S szurtos edényje.
Minden ég.

Ebben a világképben az ég, a nap — a világ kondérja alatt tüzel odafenn, ideleenn pedig a juhászné sövényből rakott tüze forralja a bográcsot. A „vig öröm” barátja (ld. az előbbi strófákban) a merész otthonias-alföldi s merőben evilági kozmológiával felel a fiziko-teológiáéra, megtartva a megfelelést, de már az égre feldobott üst és a lenti „szurtos edény” köztit. S ha hozzáveti is a „Szivem de szerelme hatja A Teremtőnek” fordulatot, ezt is buzgalmának „versnyi falatja”-val zárja le, mintha a lenti bográcsból merítené.

A Sander-fordítások közben — melyeknek formai játéka, belső rímei, négyütemű tizenötöse stb. épp annyira mutatják az eltávolodást az eredeti tartalmától, mint az önállósuló állásfoglalás és stílus — élte át Csokonai Rousseau, Voltaire, és d’Holbach tanítását a magáévá. A fiziko-teológia és a lét láncolata eszmének teljes megtagadása most következik be. Nem kívülről és függetlenül az 1791-től megindult imitációs, adaptáló folyamattól: sőt, az elért határhelyzetnek csak az adott irányban lehetséges felülmúlásával. Láttuk, hogy *Az estve* 32. sora *kedvünkkel* alakjának *kedvemre*-re váltásával, a „világ lármájának”, a „kevélynek fővénynek” megtagadásával kellett átbillenenie a személyesbe annak a „vidám melancholiának” kifejezését, mely a személyes vigasztalódás-, elvágyódás-vágyat egy kissé még visszafogta a 23–32. sor leírásában, hogy ezzel egyenest felerősítse azt. Az a telítettség, mely a Hervey-es utánzástól a sanderi versekig valósul meg a vers alapszövegében, nem anakreontika már, mint Sinkó véli (id. mű 95. 1.); az érzelem, az elvágyódás, a kitörni akarás — e lappangó szentimentális attitűd

mi-lirai jelentés szerinti elemzése bizonyossá tehet arról, hogy Rousseau-nak szétterjedő, nem is mindig diszkurzív-logikai menetben kifejlő eszmélkedését Csokonai igen zárt, szinte bravúros beszédbe foglalta, ebben is maximális — természetesen nem romantikus értelemben veendő — eredetiségről tanúskodva.

Igaza van Sinkónak, mikor azt mondja, hogy az „ideológiai betoldással már nem egy objektív társadalomtudományi fejtegetés kezdődik, hanem a legszemélyesebb líra duzzad fel, duzzad meg új, az egész emberi világot magába ölelő, az emberiséggel azonosuló fájdalommá”. (97. l.). Úgy gondolom, sikerült az eddigi eszméletörténeti és összehasonlító filológiai érvelés során bebizonyítanom, hogy már a „betoldás” előtti rész sem keletkezett „egy mindvégig önmagával azonos ihletből” (mint azt Sinkó véli, 94. l.) és hogy a törésnek semmi nyomát sem lehet felfedezni az éj elérkezésének tartóztatásától, a kevély-fösvény csörtetésének hallucinációjától, a kényektől *részen* egymásra tolongó emberek fájdó emléktől a „Bódult emberi nem” kifakadásáig, mely a korábbi gyakorlat során is ki-kiváncozott a költőből, és amely követelőző érzésének Rousseau példája utat nyitott csak, megerősítést adott, világirodalmi szintű kapcsolatot biztosítva.

Noha e dolgozatnak nem tárgya a módszere határain túlmenően foglalkozni a költemény esztétikai elemzésével (melynek ez után kell következnie), megjegyzendő, hogy amihez e belülről felfakadó és a Rousseau-éval azonosuló beszéd elvezet, vagyis a természetbe való visszatérés (melyhez szintén bravúros, itthoni színeket is megcsillantó rétek, mezők, erdők, vizek fokozatos visszaidézésével ereszkedik vissza a rousseau-i részből), azt korántsem olyan érzés járja már át, mint a verset kezdő természetleíró sorokat.⁵² Gúny és keserűség erős felhangjai (árendába nem ad — indzsenéri duktus — ingyen is hallgathat), végül pedig a „csak te vagy nékem”-mel a meghatott áldás és önróniáé („örökös földesúr”) vegyül bele a már korántsem tárgyias szemlélődésbe, és enélkül Csokonainak tökéletesen ironikus művésztéte éppoly kevésbé érthető meg, mint ember-létének és megjelenésének ama kettősségéből származó életrejtélye, melyet a rousseau-i discoursnak (a Csokonaitól jól ismert ponton) megfogalmazódó tétele mond ki tökéletesen: *Être et paroître devinrent deux choses tout-à-fait différentes. . .* (114. l.).⁵³

A versépités másik klasszicista remeke, Az *álm* éppúgy elszakítja a „lét nagy láncolatát” az egyénre vonatkozólag, mint az emberiségre nézve Az *esze*. Az *álm* „toldaléka” d'holbachi, és a lények láncolatának eszméjére mintázott körmozgás immár kizárja istent, önmagára hagyja a természetet, elvéve az embertől a halhatatlanság hitét is. A költeményben egyes d'holbachi tételek⁵⁴ (pl. az I. rész III., VI., és XIII. fejezetéből valók) felerősödnek.

tude de nouveaux besoins assujetti, pour ainsi dire, à toute la nature, et surtout à ses semblables, dont il devient l'esclave en un sens, même en devenant leur maître: riche . . . propriété . . . Avant qu'on eut inventé les signes représentatifs des richesses, elles ne pouvoient guère consister qu'en terres et en bestiaux, les seuls biens réels . . . la domination et la servitude, ou la violence et les rapines . . . subjuguer et asservir leurs voisins . . . l'égalité rompue fut suivie du plus affreux désordre; c'est ainsi que les usurpations des riches, les brigandages des pauvres, les passions effrénées . . . rendirent les hommes avarés . . . état de guerre . . . une guerre perpétuelle stb. id. kiad. 114—117.

⁵² Téved tehát Sinkó, amikor a befejezést egylányegűnek tartja a kezdéssel, 94. l. s még inkább, amikor a Te vagy még egyedül-től a versben „győzelmes öntudat”-ot és a sóvárgással szemben — mintha Csokonai is valami elveszett természeti paradicsomba sóvárgott volna vissza, a 19. század torz Rousseau interpretációi szerint — „boldogító megismerést” vél felfedezni, ti. a poéta minden társadalom fölöttiségének boldogító megismerését, s téved, amikor azt hiszi, hogy a „kezdő dallam szemlélődő boldogságához kanyarodik vissza a pátosz”, 97. l.

⁵³ Külön kérdés Csokonai és Rousseau ismeretének eddig érdemben nem tárgyalt problémája. PELLE E. disszertációja (Un poète cosmopolite du XVIIIe siècle; M. Csokonai et la littérature française, Szeged, 1938.) még Csokonai idevágó nyilatkozatait sem hasznosítja.

⁵⁴ Az „Így alusznak”-tól a „nincsen munkáiban hízak és enyészet”, az „örök karika” képzete stb. d'Holbach anyagból és mozgásból álló ama világegyetemét ismétli, mely „teljes

De Csokonai nem d'Holbach-ból indult ki eredetileg, és kérdésfeltevései mögött a d'Holbachnál mélyebb, a valódi problémára — az ember helye, a lélek halhatatlansága — érzékenyebb lélek áll. A költemény esztétikumának lényeges eleme az a csendes belső monológ, melynek során (de egyazon versen belül) a *mi* éppúgy átvált az *én*-re, mint *Az estvé*-ben (két változatban: kedvünket — kedvemet), és amely magához a lélekhez forduló reflexió feszültségét kelti és oldja a kérdések hangulati emelkedőjével és a válaszok elsimuló nyugalmával. Az ilyen sóhajok, kérdések, felkiáltások, mint „Mikor száll testemre az a végnyugalom . . . Oh halál, a szelid álomnak testvére! . . . De ugyan lehet-e az álom? S ha álom, miben áll? én fel nem találom. . . Mi voltam magam is, míg meg nem születtem. . .” nemcsak hangulati elemek, hanem a lírai szerkezetnek is építői, éppúgy mint Bessenyei *A Holmi*-jének VI. és VII. részében.⁵⁵

Mindkettejüknek Voltaire sugallta leginkább ezt a módszert, mely a felvilágosult klasszicista *discours*-nak és *épître*-nek jellegzetes vonása. Tudjuk, hogy Csokonai jól ismerte Voltaire-t. De tudtommal senki sem járt utána annak, mit is olvashatott abban a Voltaire-kötetben, melyet — előzetes ismeretek után azt választva ki — 1794-ben, tehát *Az álom* (és *Az estvé*) teljessé tételének idején kért kölcsön Nagy Gábortól.⁵⁶ Nem nehéz megállapítani, hogy Csokonai, az *Oeuvres complètes de Voltaire*, À Basle, De l'Imprimerie de Jean-Jacques Tournaisen 1784—91. 71. kötet 12. kötetéből olvasta buzgón Voltaire *Précis de l'Ecclesiaste*-jét (a 39. kötetből pedig a *Dictionnaire Philosophique* C és E betűs cikkeit, a *Ciel matériel*-től az *Enchantement*-ig), a Csokonaitól megadott lapszámok ui. az *e kiadásával* egyeznek meg és nem az ugyanekkori, ugyanilyen beosztású, de luxus kivitelű Imprimerie de la Société Littéraire Typographique-éval; Nagy Gábornak nyilván a szerényebb köntösű lehetett meg.

A *Précis de l'Ecclesiaste* tanulmányozása ismeretében megfajthatjuk, miért írta Csokonai a Young-fordításból vett mottó alá szándékos megtévesztésül a Préd. 3: 19, 20. 21. jelzést. Voltaire-t is különösen foglalkoztatta *Prédikátor Salamon* könyvének ideológiája és esztétikai szépsége (különben d'Holbach is hivatkozik rá, magy. kiad. 197. l.), és az a Csokonai, aki már Tempefőjével elmondatta a „semmi nincs új dolog a nap alatt” salamoni bölcsességét, rokonnak érezhette saját érzésvilágával és poétikájával azt, amit Voltaire-nek az *Ecclesiaste* után

egészében, okok és okozatok hatalmas és hézag nélküli láncolatának mutatkozik”, a magyar d'Holbach kiad. 12. l. A bomlás leírása (Csokonai: A folyó, a könnyebb magát feljebb vonja . . . Az olajos részek az árbe mennek . . . felszívják a fűnek gyökerei . . . Így lesz az élőből földi és ásványi rész. A földi részekből plánta s növényi lesz Melyet ha az élő állatok megessznek Belőle magoknak lételt s növést vesznek”) d'Holbach III. fejezetének (Az anyag) e részletét adaptálja, elég pontosan: „Az állatok, növények . . . bizonyos idő multán a természetnek . . . visszaadják azokat az elemeket, melyeket onnan kölcsönöztek. A föld visszakapja a testnek azt a részét, melynek alapját és szilárdságát megadta. A levegő megtelik a vele rokon részekkel, melyek a legfinomabbak és legkönnyebbek. A víz elviszi azt, amit fel tud oldani . . . Az állatnak így módon elkülönülő . . . részeitől új összetételek keletkeznek, és ezek új lények táplálására, fenntartására és elpusztítására szolgálnak, közöttük a növények táplálására is . . . Ilyen a természet állandó folyása, ilyen az az örökkévaló kör, amelyet minden létezőnek be kell futnia” (id. magy. kiad. 31.) — A d'Holbach és Csokonai leírásaiban kísértő antik emlékre vonatkozólag ld. Ovidius: *Átváltozások*, Budapest, 1964. A világ keletkezése 7—8. l. Ami az alvásra, az álomra, a halhatatlanságra, a túlvilágra, a halálfelelemre vonatkozó — és a Hervei-i motívumokra Csokonainál rátelepülő — d'Holbach tanítást illeti, ld. id. kiad. XIII. fejezete, 181—182.

⁵⁵ Ott is a *test felbomlásáról* és pedig *álom* keretében foglalt meditációjáról van szó, erős *lírassággal*. Csokonai ismerhette.

⁵⁶ ld. HARSÁNYI—GÜLYÁS kiad. II. 622—623 — A levélben ezt írja: „A Voltér 12 és 39-dik Tómusát szeretném addig megnézni. Abba nekem soha sem lesz többet módom.” A következő levélben, az is csak 1794-es, azt közli Nagy-gyal, hogy leírta ugyan magának a *Cantique de Cantiques*-ot és az *Ecclesiaste*-ot, de nem jutott ideje a praefatiók lemásolására, kéri tehát barátját, fordítsa le neki az *Épître dédicatoire*-t és az *Avertissement*-t stb.

készült verseiben olvasott.⁵⁷ Ezért írta, fokozódó kételyét fejezve ki a youngi mottóval, ez alá már korán a salamoni rezignációnak bibliai helymegjelölését, azét, amelyet előbb vagy utóbb maga Voltaire és d'Holbach is annyira figyelmébe ajánlott.

A tanulmányozott kötetben Voltaire reprezentatív műveinek egész sora került eléje: csupa olyan filozófiai költemény, mely egybecsendült az ő gondolatvilágával. Most, a belső fejlődését magaspontra emelő francia sugallattal és ennek átdolgozásával keresi meg a magyar választ a pascali—voltaire-i kérdésre. A kölcsönként kötetből a *Discours en vers Sur l'homme*-ot, a *Le Pour et le Contre*-ot, a *Poème sur la loi naturelle*-t és a *Poème sur Le Désastre de Lisbonne*-t ismerte meg. Fel is tűnik a pszichológiai önelemzés hasonlósága Voltaire és Csokonai között, mikor az ember életéről, haláláról, sorsáról vagy halhatatlanságáról elmélkednek. A *Poème sur le Désastre de Lisbonne* e szép meditációja:

Que peut donc de l'esprit la plus vaste étendue?
Rien: le livre du sort se ferme à notre vue.
L'homme, étranger à soi, de l'homme est ignoré.
Que suis-je, où suis-je, où vais-je, et d'où suis-je tiré?
Atomes tourmentés sur cet amas de boue,
Que la mort engloutit, et dont le sort se joue,
Mais atomes pensants. . .
Au sein de l'infini nous élançons notre être,
Sans pouvoir un moment nous voir et nous connaître. . .

legalábbis mélyen rokon azokkal a Csokonai sorokkal, melyekbe — minden valószínűség szerint — be is suhant az ihlete.⁵⁸

Mi voltam magam is, míg meg nem születtem,
Míg fűből s állatból e testet nem vettem?
Aludtam mélyen a csendesség ölében,
A magam-nem-tudás csendes éjjelében,
Míg a természetből, mint egy annak meghólt
Részecskéje, akkor ki nem fejlettem volt.
Így fogok bomlani újonnan beléje,
Mint annak egy piciny meghólt részecskéje.

⁵⁷ A „Mikor száll testemre az a végnyugalom, Amellyel örökre biztat a sírhalom? . . . Mi voltam magam is . . . Aludtam mélyen a csendesség ölében” stb. Csokonai sorok tartalmi-hangulati vonatkozásban Voltaire e soraival rokonok: „O mortel infortuné! / Soit que ton âme jouisse / Du moment / Le néant est préférable / À nos funestes travaux, / Au mélange lamentable / Des faux biens et des vrais maux, / À notre espoir périssable, / Qu'engloutissent les tombeaux. / Quel homme a jamais su par sa propre lumière, / Si, lorsque nous tombons dans l'éternelle nuit / Notre âme avec nos sens se dissout toute entière, / Si nous vivrons encore, ou si tout est détruit? . . .

⁵⁸ De a *Désastre de Lisbonne* mellett két másik Voltaire-írásnak is lehetett közvetlen hatása: a *Lettres Philosophiques* 18. levele két shakespeare-i fordításának. Itt írja át Voltaire alexandrinusba a Hamlet híres monológiáját, s itt teszi át franciára Addison shakespeare-ies Cato-jának egyik híres részletét: . . . „ce grand pressentiment, Ce dégoût des faux biens, cette horreur du néant? Vers des siècles sans fin je sens que tu m'entraînes. Du monde et de mes sens je vais briser les chaînes Et m'ouvrir, loin d'un corps dans la fange arrêté, Les portes de la vie et de l'éternité. L'éternité! quel mot consolant et terrible! O lumière! O nuage, ô profondeur horrible! Que suis-je? où suis-je? où vais-je? et d'où suis-je tiré? Dans quels climats nouveaux, dans quel monde ignoré Le moment du trépas va-t-il plonger mon être? Où sera cet esprit qui ne peut se connaître?” — A híres sor: Que suis-je stb. innen vététt át a másik műbe, ahogy ez a klasszicistáknál szokás.

Ezúttal sem kívánunk átlépni az elemzés másik területére, de az eddigiekből következő egy-két tanulságot e versre vonatkozólag is levonhatjuk. Voltaire-t a költőt — elismerve *vibration*-ját — *lourd*-nak s *guindé*-nek mondja a francia irodalomtörténetírás; Csokonaitól távol áll mesterkéeltség, mert nem illúzióval egyesíti a *sérénité*-t (mint a nagy francia a *Discours sur l'Homme*-ban), hanem a dezillúzióval; ugyanakkor a versébe épített d'Holbach sem végpont számára, hanem csak kiindulás, sőt nem is az egész d'Holbachból indul ki, hanem a leglényegére való redukálásból.

E lírai szűkítéssel haladja meg mintáit. Meggyőződésé vált benne, ami d'Holbachnál sokszor csak meggyőzni akarás, vitairat vagy propaganda. S e meggyőződésével vagyis halhatatlanság-tagadásával Csokonai az elmagányosodó, megbántott lélek fájdalmán vesz erőt, azén, akinek helyzetét az *Az estvé*-ben láttuk az imént. A két vers így is összefügg, így is egymásra következik. Úgy tagadja a vallást, az idealizmust, hogy *állítja* a maga meggyőződését; külsőleges vita helyett azon töpreng, hogyan is tegye még világosabbá a természet *törvényének* igazságát. Úgy rontja le a kegyes, vallásos tanokat, hogy nem kell kívül kerülnie átmelegedő költői világán, inkább egyre mélyebbre hatol benne. Pontosan azt a módszert követi, mint *Az estvé*-ben. A meditáció, mely többes első személyben kezdődik, épp a toldalékkal (az idegenből átégett tanulsággal), a 29. sortól kezdve vált át az *én* hangjába, amikor már véget ér a Hervey-es mintájú alapozás, és megindulhat a kezdettől bennvolt személyes érzés és gondolat hullámverése. S a végén a „jó álom” és az „Élőből egy rakás minerálé lések” futó mosolya nem ugyanazt az öniróniát veti-e a vers végére, mint ami *Az estvé*-t is bezárta?

*

A két nagy vers keletkezésének folyamatáról, megépülésének a klasszicizmus módszerére jellemző menetéről akartam számot adni egy eszmetörténeti⁵⁹ és összehasonlító érdekű elemzés keretében. Nem kerülhetett már sor arra a retorikai-poétikai vizsgálatra, mely a már érintett (ld. *Sententia és Pictura* ItK, 1967) iskolás klasszicizmustól tanult *sententia*-vers egyes (elhalványult) fordulatait mutatná ki pl. *Az álom*-ban („úgy vagyok” . . . „Igenis” . . . „De ugyan lehet-e az álom?” „Mert lám a papnak is. . .”: de e még vitatkozó-magyarázó fordulatok már új stílusban szerveződtek). A soron következő nagyobb műelemzéshez akartam adni oly kiindulópontokat, melyek nélkül a Csokonai versszöveg *jelentése* sem tisztázható igazán. Ha nem tudjuk, mily mértékben dúsította érzékiesen szemléletessé, és telítette ugyanakkor valami ünnepélyességgel, áhítattal, nagyobb szóra várással e stílust az a fiziko-teológiai stb. irányzat,

⁵⁹ Ami a fiziko-teológiát és a „lét láncolata” elméletét illeti, ezek épp e Csokonai versek vélegessé tétele idején terjedtek szét, népszerűsödtek el leginkább. Elég egy pillantás a Segesvári-féle Derham elején olvasható üdvözlő versekre, vagy *Az Ujj Bétsi Magyar Muzsa* id. 1793-i füzetére (ahol a debreceni műveltségű Sándorffi, Szilágyi S. Mátyási stb. zengik ez irány dicséretét), az id. Édes Gergely-könyvre stb., hogy az irányzat vitalitását belássuk. Fazekas nem egy jelentős versében ott érzik hatása (Az öröm tündérsége, Az én kis kertem, A tavasz eleje) — de Fazekas költői nagyságára jellemző, hogy oly ragyogó költeményeiben, mint a *A gyenge kökörös kezdetűben*, éppoly kevésbé ismerni fel a Hervey-es fiziko-teológia nyomát, ld. Hervey, 193. l., mint a nagy Csokonai-költeményekben. Noha ez a fajta „teremtő-dicséret” Berzsenyinnél lényegében már kipusztul, alkotni ily inspirációjú könyvek alapján nem lehet többé, 1800 körül a vallásos és egyházas reakció még egyszer feleleveníti a fiziko-teológia, a teremtés, a „lét láncolata eszméit”, most már kifejezetten a felvilágosodás ellen (a Sander-fordítás körül, s még Segesvárinál is megfigyelhető, hogy a gyanúba vett felvilágosodott filozófusokat tisztelik, mentegetik). Ez az újabb, teljesen reakciós vonulat alighanem Bessenyei Sándor Miltonjával kezdődik (1796), melynek még van esztétikai értéke, s folytatódik — a különben figyelemre méltó — Louis Racine nagy tankölteményének (A vallás) két fordításával (Szent-Györgyi Gelérd, 1795, Kovács József, 1798) és Bielek Lászlónak a szabadgondolkodás ellen kiadott könyveivel (1800 stb.) A francia befolyás és vitatása ez utolsó vonulatban is erős, és megérdemelné a feldolgozást).

melynek eszméitől Csokonai már korán elszakadt, de amelynek stílusát mégis tovább gyakorolva fordult a radikális tanok felé, nem értjük meg a stílári érettség ama fokát, amelyről Csokonai még magasabbra tört. A Voltaire, d'Holbach és Rousseau sugallatok átvételének, felélésének előfeltétele egy a kozmosz és az ember problémáira figyelmeztető, ingadozóan kétarcú, deisztikus irodalom és még inkább ennek empirisztikus-szenzualista fogantatású stílusa volt, mely már az ifjú költőnek is önálló, de kifulladás próbákra, többet akaró ígéretes kísérleteire (*A hives estve*) adott alkalmat.

A nagy költészet ekkor — s nemcsak Csokonainál — nem a romantikus ihlet-egységben születik meg, hanem a közvetlen, spontán élményi fogantatást elburkoló építő, művészetté formáló alkotás-folyamatban. Nem beszélhetünk valamiféle közvetlen természeti-táji élmény konkrét visszatükrözéséről, mint ezt többnyire még ma is felteszik. A felvilágosodás költője — az igazi költő — nem vértelen, nem hazug azért, mert inkább érdekli és vonzza a természet törvénye, igazsága, mint a természet élménye, inkább hódol a természet rendjének, rendszerének, formáinak, összefüggéseinek — e racionális és a természettel egynek tekintett elveknek — mint az emberen túli, idegen, (vagy idegennak vélt, ilyenre stilizált, romantikus), vad természetnek, mely tele van metafizikával. Csokonainak nincsenek efféle romantikus pózai vagy illúziói. Ezt a sajátos építő-alkotó, műalkotás-költészetet teremtő folyamatot kívántam megvilágítani az eszme és stílustörténet segítségével.

Sinkó Ervin szerint, aki pedig jól tudja, hogy a felvilágosodás klasszicista módszerű költőjével ostobaság szembeszögezni a romantikus eredetiség követelményeit (96. l.), „teljesen érdektelen” tudni azt, hogy Csokonai az elsőnek jelzett változatok után tovább dolgozott, és hogy csak később iktatott be a korábbi szövegekbe újabb részleteket (94. l.). Teljes ellentmondás ez: hiszen ha „az adott motívumok... új és mindig új értelmű újjáteremtésének” a látványa a lenyűgöző, ha azt kell vizsgálni, hogy „a művész alkotóan, azaz a saját szubjektív valóságát kellő erővel érvényesítően tud-e a témához nyúlni” (96. l.), akkor elsőrendű feladat megvizsgálni azt is, hogyan dolgozik tovább, az önmagát nem egyszerre, hanem fokozatosan, s „átépítő” módon kifejező költő, a nagy alkotásokig. Semmi sem képtelenebb, mint azt feltételezni, — és Sinkó véleménye ez —, hogy a kezdetleges első változatok és a rousseau-i stb. betoldások *egyszerre* (kegyelemből? érthetetlen zsenialitásból?) forrottak volna egybe Csokonai nagy költeményeivé.

Ezt a félig igaz (mert tudomást vesz a felvilágosodás klasszicista poétikájáról), félig hamis (mert még mindig romantikus) felfogást, nálunk is élőt, kívánta többek között cáfolni e tanuimány, rámutatva azokra a rugókra, melyek Csokonai további költészetét még magasabbra lendítik, filozófiai lírájának oly kiteljesülése felé, mely már az *Ujesztendei gondolatok* és a „*semmi ágán*” kozmológiáját; *A Pillangóhoz* és a *Halotti versek* verdeső halhatatlanság-hitét foglalja magába.

L'ORIGINE DES VERS «AZ ESTVE» ET «AZ ÁLOM»

Dans son étude, l'auteur retrace le processus de création qui, tout particulièrement entre 1792—1794, aboutit à la rédaction définitive des premiers chefs-d'oeuvre de poésie de Csokonai de philosophie naturelle et sociale (Az estve, Az álom), et il recherche les lectures et les idées assimilées par le grand poète hongrois à cette époque. Il a réussi à établir que les versions antérieures à cette époque s'écrivirent dans le style propre à la littérature hongroise contemporaine physico-théologique et sur l'enchaînement des êtres, tout particulièrement dans le style de la traduction des Méditations de Hervey par Péczeli et dépourvues déjà de toute tendance religieuse. Les grandes poésies de Csokonai sont caractérisées plus tard par le style qui conserve encore le pathétique et l'ampleur, la contemplation recueillie devant «la beauté de la nature» par sa luxuriance et richesse sensuelle et empirique, tout en exprimant un contenu d'idées qui s'oppose diamétralement à la conception physico-théologique: le poète ajoute cependant les enseignements de Voltaire, d'Holbach et dans sa poésie ayant pour titre Estve (Soir) ceux de Rousseau à ses versions antérieures qui exprimaient de plus en plus quelque chose de critique interne, d'attente que ces chefs-d'oeuvre accomplis ne révèlent aucune faille. C'est ainsi qu'une critique sociale roussienne de Csokonai prit son essor d'un paysage bucolique et rococo aux lumières et ombres du crépuscule, imbibé «d'une mélancholie de fantaisie» et tel qu'il rompait dans ces vers pour les idées «le grand enchaînement de l'existence» par l'image d'un homme resté seul dans la société, portant seul le fardeau de son crime, tel il répondit avec Voltaire et d'Holbach (dans sa poésie ayant pour titre le Rêve) aux questions genre Pascal qui l'avaient obsédé dès sa jeunesse. L'auteur étudie donc les ramifications de l'influence que la physico-théologie exerça en Hongrie avec le naturalisme dans la littérature (en mettant au profit les leçons qu'on peut tirer des livres de Mornet et en premier lieu de Koyré, de J. Ehrard et de Goldmann); il discute en détail les rapports de Csokonai à Hervey et à la physico-théologie de Sander, traduit en 1792—1793, autour de laquelle une discussion s'était engagée à Debrecen dans un cercle restreint sur l'appréciation d'Holbach. Les poésies de Csokonai écrites dans ce livre révèlent le tournant décisif du développement du poète aboutissant aux chefs-d'oeuvre de l'année de 1794.